

Bredo Berntsen

Helvetesmaskinene i Kristiania Ubåter, skipsforlis og spionjakt under første verdenskrig

Ødeleggelsen av fortiden, eller snarere av de sosiale mekanismer som knytter vår aktuelle erfaring til det tidligere generasjoner erfarte, er et av de mest karakteristiske og uhyggelige fenomener i siste del av det 20. århundret. (Eric Hobsbawm)

Ingen som en gang har opplevd – sier den britiske professor i historie, Eric Hobsbawm – å bli spurt av en intelligent amerikansk student om uttrykket "annen verdenskrig" betyr at det også er en "første verdenskrig", kan være i tvil om at kunnskap om selv grunnleggende fakta om århundret kan tas for gitt.

Ja, for mange er det i dag nokså fjernt det som skjedde under første verdenskrig, for snart hundre år siden. Allerede i 1938, da oppdagelsessjef Johan Søhr utga boken *Spioner og bomber. Fra oppdagelsespolitiets arbeid under verdenskrigen*, skrev han følgende:

Det som den gang foregikk og som delvis blev kjent fra dette arbeidsfelt for over 20 år siden tør nu i det vesentlige være glemt. En ny generasjon, som ikke har rede på hvad her da hendte, er vokset til. Den kan ikke ha noe klart begrep om den tids begivenheter eller om de vanskeligheter, man da hadde å kjempe med.

Ikke desto mindre – eller kanskje nettopp fordi det er så lenge siden – vil jeg tro at mange i dag vil ha stor interesse av å lese om de dramatiske hendelsene som skjedde i Norge under første verdenskrig. Jeg lar derfor dette arbeidet være bidrag til å bekjempe historieløsheten om denne spennende epoken.

Den uhyggelige glassampullen

Det vakte oppsikt da politibetjent Knut Sivertsen ved Trondheim politikkammer i 1997 gjorde et uhyggelig funn. Han gjorde det under en opp-

rydning på byens politimuseum. Der fant han en liten glassampulle som viste seg å inneholde åtti år gamle levende og dødelige miltbrannbakterier! De lå skjult i sukkerbiter. Sivertsen innrømmet overfor *Adresseavisen* 30. juni 1997 at han ble ganske nummen da han fikk beskjed fra Forsvarets mikrobiologiske laboratorium i Oslo at ampullen faktisk inneholdt levende miltbrannbakterier (*Bacillus anthracis*). Blir man smittet av disse livsfarlige bakteriene utløser det en kraftig infeksjon med lungebetennelse og blødning i lungene; døden inntreffer raskt.

Funnet vakte også internasjonal oppsikt. Sukkerbitenes innhold ble undersøkt av britiske forskere og publisert i det kjente tidsskriftet *Nature* (Redmond et al.1998:747-48). Hvor stammet så det merkelige funnet fra? Jo, det kom fra den svenske spionen, baron Otto Karl von Rosen som i tysk tjeneste, under den iskalde vinteren 1916/17, befant seg i Finnmark på grensen til Finland. Målet var å søke å hjelpe russiskfiendtlige finner med blant annet å smitte hester og reinsdyr som inngikk som transportdyr i den allierte krigsinnsatsen. Men den svenske baronen ble arrestert av norsk politi og fikk utstyret sitt beslaglagt. Siden ble von Rosen utvist fra Norge.

Jeg ble på et tidspunkt fascinert av denne historien fordi den bringer oss nesten hundre år tilbake, til den første verdenskrigen. Mye av dramatikken fra den gang er nok, som nevnt innledningsvis, glemt av de fleste. Men den er verd å sette i søkelyset på nytt. For her dreier det seg om tyske ubåters nådeløse jakt på norske handelsskip, tallrike dramatiske skipsforlis, kampen for nøytraliteten i krigen mellom stormaktene, spionnettverk og utspekulert sabotasje. Dessuten politiets spennende arbeid for å forhindre spionasje- og sabotasjetruslene mot den store norske handelsflåten. Det er på denne bakgrunn jeg har valgt – med utgangspunkt i det nevnte merkverdige funnet i Politimuséet i Trondheim – å skildre og beskrive en del av den dramatikken som fant sted i Norge under den første verdenskrigen.

I det følgende er den omfattende tyske spionasjen rettet mot vårt land et sentralt tema, fordi den fikk alvorlige følger for handelsflåten. Delvis ved at de tyske ubåtene ble holdt underrettet om når de enkelte skip forlot havnene, og delvis ved direkte sabotasjevirkosomhet. Det må imidlertid nevnes at også britene drev en form for handelsspionasje som vakte indignasjon innen norske forretningskretser. Blant annet svartelistet britene skip som fraktet varer til Tyskland. Men denne virksomheten fikk langt mindre følger enn den tyske spionasjen. Det er derfor den tyske spionasjen her er valgt til et sentralt tema.

Kildegrunnlaget finnes i en egen litteraturliste. Når aviser er brukt som kilde vil dette framgå av teksten. Ellers har jeg brukt generelle hjelpemidler som *Store Norske Leksikon* og *Norsk Biografisk leksikon*.

En skyfri himmel

Den norske regjeringens tafatte og naive holdning i april dagene 1940 er velkjent nok. Men det hadde skjedd noe lignende før, nemlig i Kristiania sommeren 1914.

Etter at Norge brøt ut av unionen med Sverige i 1905, ble nordmennene for første gang på flere hundre år herskere i eget land når det gjaldt styringen av utenrikspolitikken. Og det gikk ikke mange år før landet fikk sin ilddåp på dette området.

Ute i Europa sto to store maktgrupper mot hverandre: På den ene siden *trippelalliansen* mellom Tyskland, Østerrike-Ungarn og Italia – akselen Berlin-Roma som det het. På den andre siden *trippelententen* mellom Frankrike, Storbritannia og Russland. Mange var urolige over den økte spenningen mellom disse maktgruppene. Ikke slik her hjemme i Norge. Den norske ministeren i Paris, Fritz Wedel Jarlsberg, forteller om en episode i oktober 1913 da han var på besøk i Kristiania. Han hadde samtaler med venstrehøvdingen, statsminister Gunnar Knudsen. Wedel Jarlsberg advarte statsministeren om faren som truet, og at landet måtte forberede seg på muligheten for snart å stå overfor krig! ”Aa, for noget tøv”, svarte Gunnar Knudsen. ”Jeg har netop læst en artikkel i et engelsk tidsskrift som sier at der aldrig blir krig mer” (Wedel Jarlsberg 1932: 286).

I Stortinget 17. februar 1914 uttalte Gunnar Knudsen seg om den aktuelle situasjonen: ”Hvad er på ferde? Det skulde det være interessant å vite. For tiden er da forholdet det at den politiske himmel, verdenspolitisk sett, er skyfri i en grad som ikke har vært tilfellet på mange år.” (Keilhau 1938: 242).

I Sverige var situasjonen en helt annen. Der hadde et tog på 30 000 bønder i Stockholm 6. februar krevd av regjeringen at forsvaret måtte styrkes. Og 17. februar, samme dag som den norske statsministeren talte om den skyfrie himmelen, dannet Hjalmar Hammarskjöld en ny regjering med et omfattende opprustningsprogram.

Nå var nok situasjonen i Norge langt på vei preget av 100-årsfeiringen av 1814. Eidsvoll-verket ble markert med en flott jubileumsutstilling i Frognerparken i hovedstaden. Åpningen foregikk 15. mai – innledet av en kantate av Collet Vogt med blant annet dette verset:

Hundred aars vaarliv
i solopgangskin
med tinder som glødet –
Straal sol og blaas vind!

Denne sommeren var det da også i Kristiania strålende vær – uke etter uke. Folk strømmet til fra fjern og nær. Tilsynelatende en lykkelig tid.

Men så – i løpet av dagene 28. juli til 4. august – var storkrigen der. De to store maktgruppene barket sammen: verdenskrigen var en kjensgjerning. Etter den lange, fredelige feiringen kom dette naturligvis som et sjokk, både på den naive politiske ledelsen og på folk flest. Som historikeren Arne Bergsgård uttrykte det: ”Så hadde ein brått krigen. Inntrykket var veldig og skakande, endå mykje sterkare då ein fyrste gongen opplevde det i 1914 enn då det tok seg oppad i 1939. Det var slutt på dei gode dagane, og ein gjekk i ein ny og vond tid. Ein ana ikke kor vond!” (Bergsgård 1958: 331).

Den sorte hånd

Bakgrunnen for utbruddet av den dramatiske storkrigen var det beryktede attentatet i Sarajevo 28. juni 1914. Da var den ungarske tronfølgeren, erkehertugen Franz Ferdinand og hans gemalinne Sophie von Hohenberg, på besøk i Sarajevo i Bosnia-Herzegovina. Besøket ble gjennomført etter anmodning fra stattholderen i Bosnia-Herzegovina, Feldzeugmeister Oskar Potiorek.

Nå hadde det tidligere funnet sted attentater mot høytstående personer, og det var kommet advarsler om at slikt kunne skje om igjen. Men Franz Ferdinand lot seg ikke skremme, og sikkerhetsforanstaltningene var tilsvarende svake. Dette skulle bli fatalt og få verdenshistoriske konsekvenser.

Truslene var høyst reelle. Det eksisterte nemlig en gruppe unge, fanatiske serbere – Den sorte hånd – som hadde planer om å ta livet av det besøkende ekteparet.

Da så tronfølgeren med sin hustru kom kjørende i en bilkolonne i Sarajevo var attentatmennene klare. En av dem kastet en bombe mot Franz Ferdinand, men den prelltet av mot tronfølgerens arm og eksploderte foran en annen bil. En rekke personer ble såret. Men kortesen fortsatte – og nå fikk Gavrilo Princip sin sjanse. Han skjøt og rammet både Franz Ferdinand og Sophie von Hohenberg. Begge forblødde etter kort tid.

Katastrofen var et faktum. Princip prøvde så forgyves å begå selvmord,



Figur 1 Mordet som rystet Europa. Serberen Gavrilo Princip skyter erkehertug Franz Ferdinand og Sophie von Hohenberg som er på besøk i Sarajevo. Bildet sto på trykk i den franske avisen Le Petit Journal den 12.07.1914. Kilde Google bilder.

men ble raskt pågrepet. Som 19-åring unnslopp han dødsstraff, men fikk en dom på 20 års tukthus. Den serbiske attentatmannen døde av tuberkulose i 1918.

Verdenskrigen bryter ut

Drapet på tronfølgerparet ble fatalt. Gavrilo Princip tilhørte jo den serbiske terroristorganisasjonen Den sorte hånd. Derfor ønsket den østerriksk-ungarske regjeringen å søke å stoppe den sørslaviske nasjonalismen med et oppgjør med Serbia. Den sendte Serbia et ultimatum med vidtgående krav. Til tross for at Serbia godtok de fleste av kravene, erklærte Øs-

terrike-Ungarn, med Tysklands støtte, Serbia krig 28. juli. Hurtig forverret den strategiske situasjonen seg. Stormaktenes allianseforpliktelser måtte oppfylles, og de militære spilte ut sine krigerske kort.

Nå mobiliserte Russland, Serbias beskytter. Tyskland krevde stopp i denne mobiliseringen, uten at det skjedde. Da mobiliserte Tyskland og erklærte Russland krig 1. august, og 3. august også Frankrike, som hadde støttet Russland under krigsårene. I Storbritannia var både regjeringen og opinionen delt i sitt syn på det som skjedde. Britene forsøkte å megle. Men da tyskerne angrep Frankrike med 78 divisjoner, og samtidig rykket inn i det nøytrale Belgia, som britene hadde vært med på å opprette, fryktet de at tyskerne ville kunne besette kanalhavnene. Storbritannia stilte da Tyskland et ultimatum. Men da det ikke forelå et svar innen tidsfristen, erklærte Storbritannia Tyskland krig mellom 4. og 5. august. Slik utviklet det hele seg som i et slags skjebnespill. Til slutt var storkrigen et faktum; "The Great War" som den siden ble kalt av britene.

Nøytralitet?

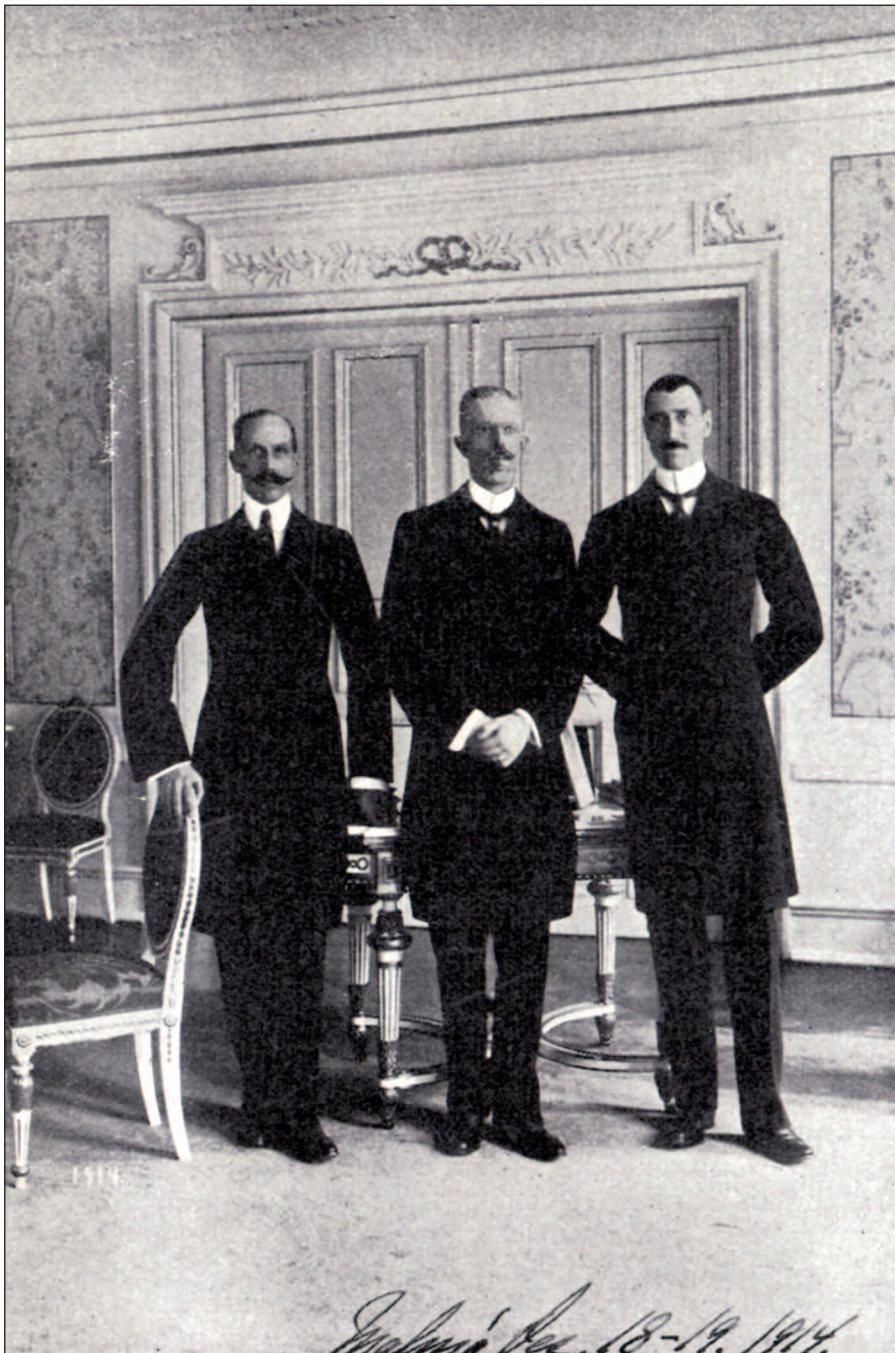
Det var en realitet at både den politiske ledelsen og folk flest i Norge var uforberedt på krigsdramaet. Resultatet ble både panikk og hamstring. Lagrene av så viktige varer som korn og kull var små. Om ikke landet fikk nye tilførsler kunne det få alvorlige konsekvenser. Men da først truslene ble erkjent, handlet regjeringen raskt. Egne kommisjoner og komitéer ble nedsett for på beste måte å søke å takle krisen og sørge for forsyningene.

Det mest brennende spørsmålet dreide seg om Norges forhold til stormaktene. Her var det politisk enstemmighet om at Norge måtte erklære seg nøytralt og gjøre alt for å holde seg utenfor krigen. Allerede 1. august kom det en regjeringserklæring om dette. Det ble også enighet i Skandinavia om nøytralitetslinjen – noe som ble understreket ved de såkalte trekongemøtene i Malmø i desember 1914, og i Kristiania i november 1917.

Stormaktene gransket nøye de skandinaviske landenes evne til å sette i verk den nøytralitetspolitikken de formelt hevdet. For Norges del ble dette tidlig testet av den britiske flåten. Var vaktholdet i territorialfarvannet troverdig? Jo, nøytralitetsvernet var stort sett velfungerende. Dessuten ble forsvaret styrket etter hvert.

Så i første del av verdenskrigen sto ikke nøytraliteten i fare. Men senere, da krigen ble mer og mer uforsonlig med fastlandsblokade og brutal ubåtkonflikt, kom nøytraliteten under press.

Tyve år etter verdenskrigens slutt karakteriserte forfatteren Per Vogt med et kritisk tilbakeblikk situasjonen slik for Norge: "Fra aller første stund



Figur 2 Da verdenskrigen brøt ut var det viktigste spørsmålet her til lands Norges forhold til stormaktene. Det ble enighet i Skandinavia om nøytraliteten. Ved trekongermøtene i 1914 og 1917 ble dette understreket symbolsk. Her ser vi (fra venstre) Kong Haakon VII, Gustav V og Kristian X på det første møtet i Malmö i desember 1914. Etter Keilhau (1938: 261).



Figur 3 Bildet av Christoffer Hannevig i lys seilerhabitt ombord på lystyachten sin kan stå som et ikon på en gründer i jobbetiden. Mange så på ham som en eventyrskikkelse. Som skipsreder tjente han en periode store penger. Da opptrådte han som en mesén. Blant annet stiftet han og faren et fond til Nils Henrik Abels minne i 1917. Samme år ga han en million kroner til fullføring av den store fontenen i Vigelandsparken. Slik så Tidens Tegn (15. august 1917) på gründeren: "Ett av de få lyspunkter ved krigen er at ungdommen atter begynner å komme ovenpå. Christoffer Hannevig hører til dem som ikke bare har gjort landet rikere, men friskere, muntre og yngre." Etter Vøgt (1938: 160-61).

ble vår utenrikspolitikk småskåren, kremmeraktig nyttepolitikk – "handelspolitikk" i stort og smått, matnyttig og høist jordbundet. Det var krig, og vi skulde leve. Vi også. Nøytraliteten *forutsatte* derfor en hårfin balansering på kanten av alle klare standpunkter." (Vogt 1938: 54).

Jobbetid

Mens man høsten 1914 først og fremst var interessert i å skaffe viktige varer til landet og bevare nøytraliteten, endret situasjonen seg hurtig og dramatisk. For i 1915 steg etterspørselen etter norske varer kraftig, og norsk skipsfart opplevde en fabelaktig høykonjunktur. Fraktene steg og steg. Det gjorde også aksjekursene. Slik fortsatte det inn i 1916 og 1917. Slik fikk vi aksjemeglernes og aksjespekulantenes tid – "jobbetiden" som den ble kalt. La oss se på ett eksempel: "En mindre dampbåt ble våren 1915 solgt for 60 000 kroner, men ble fjorten dager etter omsatt for 300 000. Senere samme år solgte eierne den til et nytt aksjeselskap for 520 000 kroner, og for dette nye selskap var det ikke noe dårlig kjøp heller, for etter en tid ble deres aksjer notert i en kurs på 880%." (Christensen 1961: 52).

En av jobbetidens mest kjente personer var den unge skipsmegleren Christoffer Hannevig, som ble en slags eventyrfigur for mange. Han tjente millioner, og skjenket dessuten millioner til forskjellige samfunnsgavnlige formål. Mange andre slo seg også opp i høykonjunkturen og demonstrerte sin rikdom på en ofte prangende måte. Dette i kontrast til grupper av arbeidere og funksjonærer som slet med å få pengene til å strekke til, og rasjoneringsiltakene kom sent i gang. Reaksjonene på dette luksuslivet for et fåtall spekulanter var også sterke på bakgrunn av de etter hvert mange skipsforlisene som så brutalt rammet handelsflåten og sjøfolkene.

En av dem som i ettertid tok for seg denne konflikten var forfatteren Nordahl Grieg i skuespillet *Vår ære og vår makt* (1935). Det vakte betydelig oppsikt.

Ubåttruslene

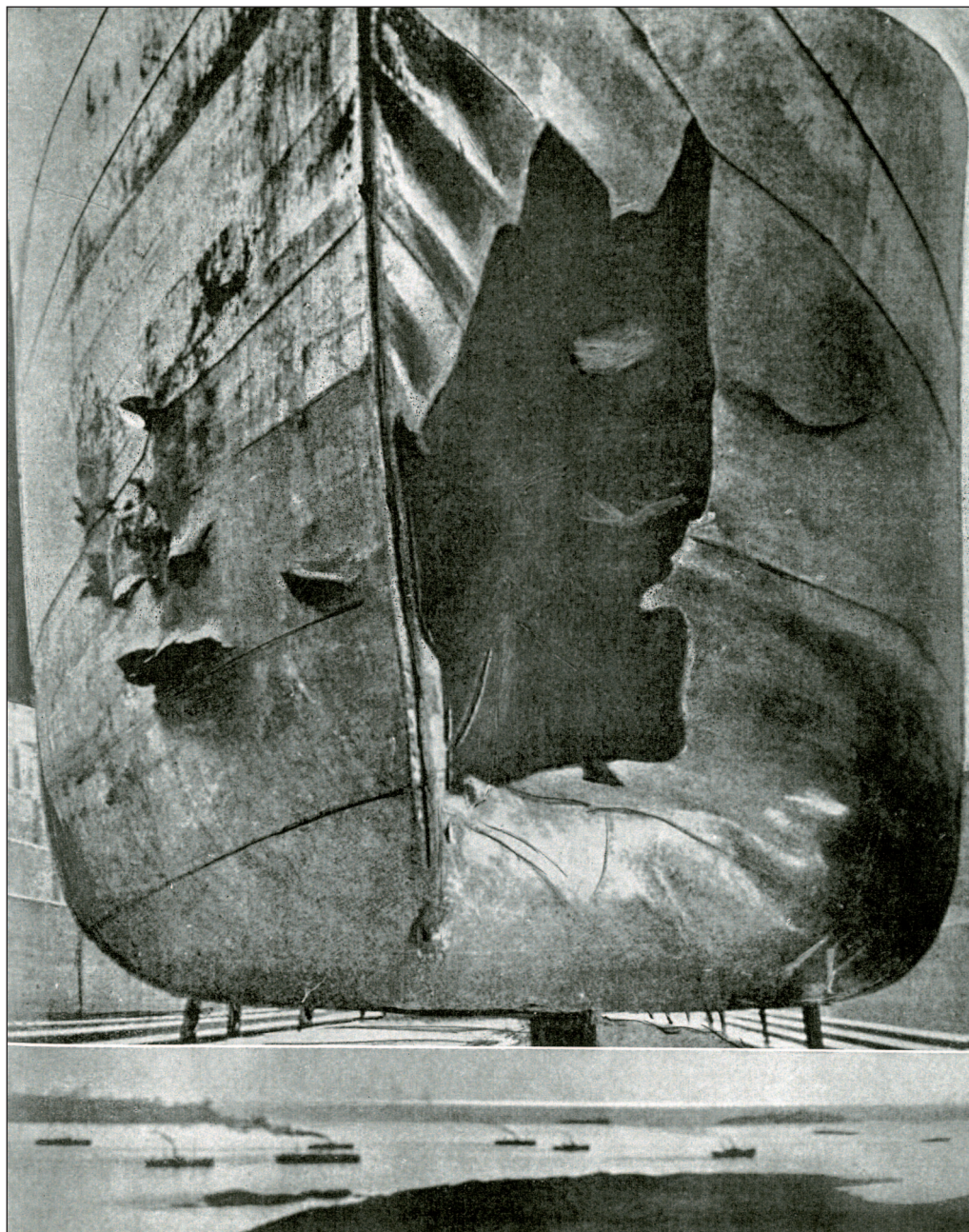
Utenriksminister Nils Claus Ihlen (1855-1925) måtte – for å vise at Norge levde opp til sin nøytralitetsstatus – utøve den største diplomatiske kløkt i sitt arbeid. For Norge var nå presset og klemt mellom krav og kritikk fra begge de to store fiendene – Storbritannia og Tyskland. Venstre regjeringen satt for øvrig trygt med et klart flertall bak seg etter stortingsvalget i 1915. Snart skulle imidlertid regjeringen, brutalt og bokstavelig talt, oppleve å komme i skuddlinjen.

Høsten 1914 kom fastlandsblokaden. Da ønsket britene "å stenge Nordsjøen" i form av en fjernblokade, og kunngjorde at alle skip som pas-



Figur 4 Nils Ihlen, etter maleri av Henrik Lund. Det var venstre regjeringen Gunnar Knudsen faste bestemmelse – i tråd med de andre skandinaviske landene – å holde Norge nøytralt. Utenriksminister Nils Ihlen skulle sette dette ut i livet. Ofte røynt det på – særlig i forbindelse med den såkalte ubåtresolusjonen og fiskerikonflikten. Da var krig med Tyskland nær. Men Ihlen, som var et arbeidsjern, klarte å berge Norges nøytralitet med kløkt og smidighet. Bildet er gjengitt med tillatelse fra Utenriksdepartementet, foto Kjartan Hauglid.

serte en linje trukket fra nordpynten av Hebridene tvers over til Færøyene og Island, gjorde dette på egen risiko. Skip til Norge ble tilrådet å gå gjennom Kanalen langs den engelske kysten til Farne Island, for derpå å sette over til Lindesnes.



Figur 5 Den første torpederingen av et norsk handelsskip fant sted 19. februar 1915 i Den engelske kanal. Fartøyet som ble rammet var Wilhelmssens tankbåt Belridge av Tønsberg på 7020 bruttotonn. Med stor dyktighet lyktes det likevel kapteinen å manøvrere skipet inn i en trygg britisk havn. I nederste del av bildet ser vi en konvoi på vei over Nordsjøen bevoktet av det britiske krigsskipet Mary Rose. Denne konvoieringen ble først gjennomført i løpet av 1917. Etter Vogt (1938: 160-61).

Etter en skarp protest og etterfølgende forhandlinger ble resultatet at dampskipslinjene fikk anvist vei nordenom Skottland. Straks lot handels-
skipssrederne sine skip følge samme rute. Dette ble akseptert av Krigsfor-
sikringen. Men de som seilte denne veien, måtte etter hvert bøye seg for
briternes krav om å gå inn til Kirkwall for inspeksjon. Dette ga de britiske
myndighetene et nakketak på norsk utenrikshandel. Langt mer dramatisk
for Norge var imidlertid Tysklands svar på briternes blokadepolitikk: 4. fe-
bruar 1915 ble farvannet rundt omkring Storbritannia og Irland, inklu-
dert Kanalen, erklært som "krigsområde". Alle fiendtlige handelsskip



Figur 6 Den firemastede barken "Songdal" fotografert i 1915, med nasjonalitetsmerker på skipssiden. Songdal var et av de siste store, norske seilskipene. Men det led samme skjebne som mange av de andre seilskipene under første verdenskrig; det ble senket av en tysk ubåt 15. februar 1917. Mannskapet ble advart på forhånd og fikk tid til å gå i livbåtene før skipet ble senket. Foto: Norsk Maritimt Museums samlinger.

innenfor området ble truet med tilintetgjørelse. Nøytrale skip ble advart mot å seile der. Begrunnelsen for at advarslene også skulle gjelde nøytrale skip, var at det fra britisk side var drevet misbruk av nøytralt flagg.

Norge hadde protestert både mot den tyske blokadeerklæringen og flaggmisbruket fra britisk side. Norske redere reagerte raskt og praktisk: man anbefalte å male ordet NORGE på skipets bredside med veldige bokstaver og med flaggfargene i vertikale striper på hver side. Ofte ble det også hengt ut store lanterner som lyst på både navn og flaggfarge.

De norske rederne og myndighetene håpet nå at Tyskland ville respektere de norske nøytrale handelsskipene. Det kom derfor som et sjokk da det ene angrep etter det andre ble rettet mot norske skip. Det første som ble rammet var Wilhelmsens tanker *Belridge* av Tønsberg på 7020 bruttotonn. Skipet ble angrepet i Kanalen 19. februar 1915. En torpedo rammet tankeren forut, og den begynte straks å synke. Likevel klarte kapteinen å manøvrere *Belridge* inn til en britisk havn.

Slik fortsatte det måned etter måned. I løpet av 1915 senket tyskerne ved direkte angrep 24 norske damp- og motorskip på til sammen 38 885 bruttotonn. 12 menneskelig gikk tapt. Heller ikke seilskutene ble spart. 25 av dem gikk til bunns ved åpent overfall. Også 12 dampskip på i alt 19 387 bruttotonn gikk ned – uten at man vet om de ble rammet av torpedoer eller miner. 26 sjøfolk mistet livet.

I løpet av 1916 fortsatte senkningene. For britene ble den store norske handelstonnasjen et stadig viktigere aktivum i den tøffe kampen for å holde tilførselslinjene over havet åpne. Men for tyskerne ble den et viktig mål i en bitter sjøkrig som ble stadig mer hensynsløs. Hvordan skulle dette ende?

Mellom barken og veden

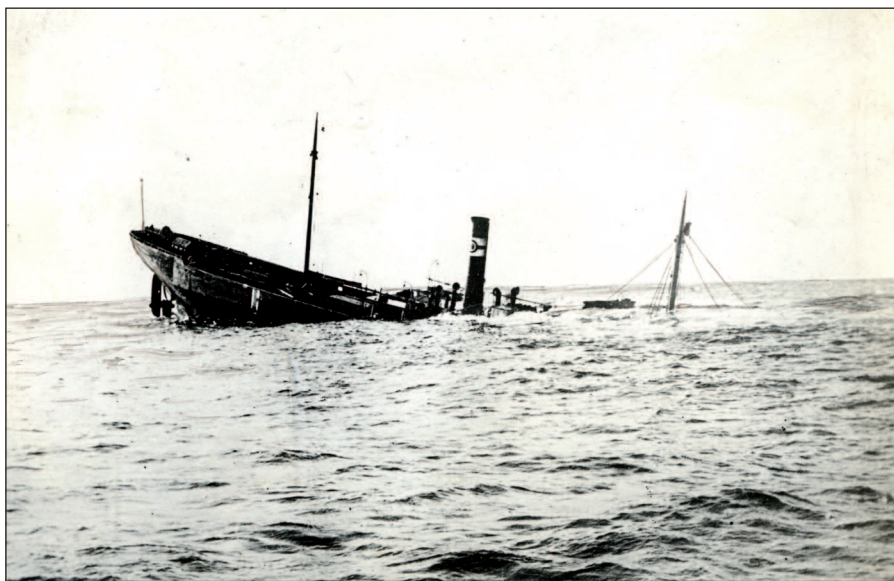
Av de tre nøytrale skandinaviske statene var det Norge som var mest utsatt for britisk handelspolitisk press – og som svar på det: tyske motforholdsregler. Dette var selvsagt en stor utfordring for den norske utenriksledelsen som ble styrt med fast hånd av den kloke, smidige og hardt arbeidende Nils Ihlen. Som utenriksminister gjorde han som medlem av regjeringen Knudsen alt han kunne for å holde Norge utenfor krigen. Noen ganger var det så vidt det bar. Handelsproblemene med Storbritannia ble blant annet løst med egne, såkalte bransjeavtaler.

På grunn av fastlandsblokaden ble matmangelen i Tyskland stadig verre. Tyskerne foretok derfor nå stadig økende oppkjøp av norsk fisk; prisene gikk derfor sterkt i været. Dette prøvde så britene på sin side å hindre,

blant annet ved en hemmelig avtale med Bergens-kjøpmannen Albert Martens. Siden inngikk den norske regjeringen en avtale med britene om at de skulle få kjøpe norsk fisk som før, mens den norske regjeringen forpliktet seg til et nesten fullstendig eksportforbud ellers for alle fiskevarer, unntatt hermetikk. En slik avtale var et tvilsomt trekk fra Norges side: her ble nøytraliteten eklatant brutt.

Den tyske regjeringen reagerte da også kraftig. Blant annet førte det til en ubåtoffensiv mot norske handelsskip som gikk i fart mellom Storbritannia og Arkhangelsk i Russland. I løpet av en ukens tid ble hele elleve norske skip brutalt torpedert i Ishavet høsten 1916 med tap av menneskeliv. Dette var åpenbart et svar på den norsk-engelske fiskeriatvaten. I Norge vakte naturlig nok alle disse tragediene den største harme. Og den norske pressen ga hjerteskjærende beskrivelser når de tyske ubåtene angrep norske handelsfartøyer. I en artikkel med overskriften "U-baatkrigen og vore skiber" fortelles det om et skip som ble senket i Nordsjøen:

Dampskibet Solas' besætning, som nettopp er kommet til Stavanger, forteller at det blaaste en orkanaktig storm med svært hav og piskende haglbyger, da folkene maatte



Figur 7 Dampskipet Consul Persson var et av de mange handelsskipene som ble senket under første verdenskrig. På vei fra Kirkenes til Middlesbrough ble det oppdaget av tysk ubåt og senket med granatild. Mannskapet var imidlertid heldige, da ubåtsjefen sørget for at det kom seg trygt tilbake til Norge. Ofte fikk sjøfolkene ved slike forlis en verre skjebne. Over 2000 mann mistet livet mellom 1914 og 1918. Foto: Norsk Maritimt Museums samlinger.

gaa i livbaatene. Undervandsbaaten gikk sin vei, straks skibet var sænket. Situationen for de to livbaater i det oprørte hav var forfærdelig. Folkene sat i vand og maatte øse uavladelig for at holde baaten oppe. Den siste nat ble flere av dem halvt vanvittige. De saa fæle syner ute på sjøen og vilde kaste sig over bord, men blev holdt tilbake av de kamerater som hadde igjen av sin aandstyrke. (*Tidens Tegn* 8.11.1916.)

En rekke sjøfolk ble utsatt for slike skjebner. Forfatteren Harald Wigum, som i en periode var redaksjonssekretær i *Bergens Tidende*, har i boken *Ubaatsofrene: billeder fra Tysklands krig mot vore sjøfolk* gitt en enestående og gripende skildring av hva som skjedde med folkene om bord i en rekke navngitte skuter som ble senket: *Blomvang, Camilla, Falkland, Fjeldli, Fjelland I, Fremad I, Frisk, Gurri, Joachim Brink Lund, Kong Haakon, Markland, Norna, Pollux, Ravn, Sagitta, Snig, Songdal, Storaas, Vanda, Vinæs og Ymer*.

Wigum mente at vi skyldte de myrdede å minnes deres vågemot og ikke glemme deres lidelse og død.

Krig med Tyskland?

Som om det ikke var nok problemer skapt av den lite gjennomtenkte fiskeriavtalen med britene, så kom i tillegg den norske ubåtresolusjonen av 13. oktober 1916. Den forbød krigførende makters undervannsbåter å komme inn i norsk sjøterritorium, med visse unntak. Tyskland reagerte med en skarp note hvor det ble hevdet at ubåtresolusjonen var et brudd på nøytraliteten. I tillegg fortsatte den brutale senkningen av norske skip. Fra både Storbritannia og Frankrike kom det nå tilbud om militær hjelp. Ville det ende med at Norge kom i direkte krig med Tyskland?

Men gradvis gled krisen over. Ihlen skjønte at ubåtresolusjonen var uheldig formulert, og han foretok en endring av denne på en måte som tyskerne kunne godta. Dessuten ble det gjort en handelsavtale med Tyskland hvor det ble gitt anledning til visse begrensede kjøp av fisk. Om resultatet av det hele har Wilhelm Keilhau med store ord hevdet at "Utgangen ble da også en av de få diplomatiske seire som et lite land under farlige forhold har vunnet i konflikt med en stormakt." (Keilhau 1938: 287-288).

Fiskeriavtalen med Tyskland ble så avløst av den såkalte "kobberkonflikten" med Storbritannia. Britene reagerte på uklare formuleringer i en kobberhandelsavtale mellom Norge og Storbritannia. De truet blant annet med å forby salg av kull til Norge.

Men også den krisen fikk den drevne Ihlen viklet seg ut av. Og slik – i løpet av januar 1917 – var Norge endelig kommet til en foreløpig avklart

diplomatisk forståelse med stormaktene Tyskland og Storbritannia om de nevnte krisepunktene.

Spionjakt

Allerede før verdenskrigen fikk Norge en føling med utlendinger og spionasje, forteller Johan Olaus Søhr (1867-1949) i boken *Spioner og bomber. Fra oppdagelsespolitiets arbeide under verdenskrigen*. Han ble sjef for oppdagelsespolitiet i Kristiania i 1913. Det var rette mann på rette plass. Han ble snart respektert for sin dyktighet og iherdighet.

I oktober, samme året som han ble tilsatt, fikk han i hendene den første spionsaken. Det gjaldt den russiske oberstløytnant Assanovitsj, militærattaché ved de russiske legasjoner i Stockholm, København og Kristiania. Han hadde drevet spionvirksomhet i Sverige. Så ble det i Norge avtalt med en svensk politimann at han skulle delta i observasjoner av oberstløytnanten da denne kom til Kristiania. Svensken leide et sideværelse til det som russeren hadde leid på et av byens største hoteller. Med et egnet lytteapparat ble det avslørt en samtale med en agent (en byselger). Denne hadde store betenkeligheter, men Assanovitsj roet ham ned med følgende replikk: "Ikke bange – politiet dumme, dumme, dumme." (Søhr 1938: 13).

Nå var imidlertid politiet ikke dummere enn at de spanet på både russeren og agenten. Da Assanovitsj senere dro til København ble politiet der underrettet og russeren tatt under kontroll av dansk og svensk politi. Snart ble imidlertid den ivrige oberstløytnanten fjernet som militærattaché og kalt hjem til Russland.

Hva skjedde så med agenten hans i Kristiania? Jo, hans korrespondanse ble kontrollert – han fikk nemlig en rekke rekommanderte brev, delvis med hemmelig skrift.

Da så agenten ble innkalt prøvde han først med noen utflukter, men tilsto til sist alt. Men slik lovverket da var kunne ikke agenten straffes. Dette ble det imidlertid bøtet på da verdenskrigen brøt ut. 18. august vedtok Stortinget en lov om forsvarshemmeligheter (spionloven) som blant annet satt straff av inntil et års fengsel for medvirkning ved etterretning som har spionering for en fremmed stat til formål. I 1915 kom videre lov av 24. juni med bestemmelser for fremmedkontrollen, bestemmelser om oppholdsbok for utlendinger, og bestemmelser om utvisninger. Loven var også viktig fordi den ga adgang til undersøkelse og tilbakeholdelse av postfor-sendelser og telegrammer "når det antas påkrevd av hensyn til rikets sikkerhet."

Gradvis ble det slik lettere for politiet å søke å kontrollere en spionasje som etter hvert viste seg å være livsfarlig for norske handelsskip. Det ble videre økende samarbeid med generalstabens etterretningsavdeling og med den kjente rettskjemikeren Charles M. Bruff (1887-1955). Han var meget dyktig, og utviklet blant annet nye metoder for konstatering av hemmelig skrift. Bruff var ofte en nøkkelperson når det gjaldt å avsløre spionpost. I det hele ble postkontroll brukt i økende grad.

Våren 1918 ble for eksempel mer enn 70 prosent av posten fra Tyskland til tyskere i Norge over Kristiania undersøkt for usynlig skrift.

Justisdepartementet bestemte så at oppdagelsespolitiet i hovedstaden skulle fungere som sentral for landet i arbeidet med spionkontroll og spionsaker.



Figur 8 De tyske spion- og sabotasjenettverkene hadde en kraftfull motstander i Johan Sørh (1867-1949), som her er fotografert på sitt kontor. Han hadde juridicum og ledet oppdagelsespolitiet (kriminalpolitiet) med fast hånd fra 1913 til 1925. Siden ble han politimester i Aker. Som oppdagelsessjef var han sentral ved arrestasjonen av baron von Rautenfels. Om sin karriere har han fortalt i boken Spioner og bomber. Fra oppdagelsespolitiets arbeide under verdenskrigen (1938). Etter Vogt (1938: 128-29).

Lenge måtte oppdagelsespolitiet arbeide med et fåtall medarbeidere, lederen Johan Søhr og to assistenter. Men etter kraftig kritikk i Stortinget i 1917 av blant andre Johan Castberg og Wollert Konow fikk endelig oppdagelsespolitiet i januar 1917 en egen avdeling med én politifullmektig og seks politibetjenter. I september 1917 kom det så endelig bestemmelser om pass- og visumtvang.

Oppdagessjefen forteller at pressen spilte en viktig rolle når det gjaldt krav om en skarpere behandling av spionsakene: "Særlig var Norges Handels- og Sjøfartstidendes redaktør Domaas en talsmann for disse krav, og vi hadde i ham en utmerket og intens talsmann og forsvarer. Han fortjener stor takk for uredd og kraftig opptreden." (Søhr 1938: 32). For eksempel kritiserte avisen justisministeren for å være "undfallende overfor spionvæsenet som overfor de fremmede korrespondenter" (*Norges Handels- og Sjøfartstidende* 17. april 1917). Og avisen fortalte med tittelen "Spioneriet og sænkingerne" om at dampskipene *Theodor William*, *Gesko* og *Godø* alle var meldt til en tysk ubåt som lå og ventet på dem. Denne meldingen, hevdet avisen, stammet sannsynligvis fra en norsk havn, antakelig Bergen. Båter som var på vei ut fra Vestlandet var så ofte rapportert, at en spionsentral utvilsomt måtte være i virksomhet (*Norges Handels- og Sjøfartstidende* 27. april 1917).

Knut Domaas (1873-1959), som var sjefredaktør i *Norges Handels- og Sjøfartstidende*, tok også initiativ til *spionpremier*. Han fikk Norges Rederforbund og Krigsforsikringen med på dette, og i 1917 ble det lovet en belønning på 1000 kroner til

Enhver som tilveiebringer opplysninger, som fører til at nogen norsk eller fremmed statsborger overbevises om å ha gitt opplysninger om norske skibes fart til fremmede krigsskibe eller noen som staar i forbindelse med fremmede krigsskibe, som maa antas å ville angripe og ødelegge norske fartøier, hvis de møtes i aapen sjø" (*Norges Handels- og Sjøfartstidende* 2. mai 1917).

Belønningen skulle utdeles etter innstilling fra politiet på stedet. De fleste premiene ble utdelt til politiet i Kristiania og Bergen, men også atskillige privatpersoner fikk premier.

Spionsentralen i Kristiania

Under verdenskrigen var det ikke minst i hovedstaden at det så å si vrimlet av spioner, så oppdagelsespolitiet hadde nok å henge fingrene i. Tross åpenbar ressursmangel klarte politiet å avsløre, dømme og utvise en rekke

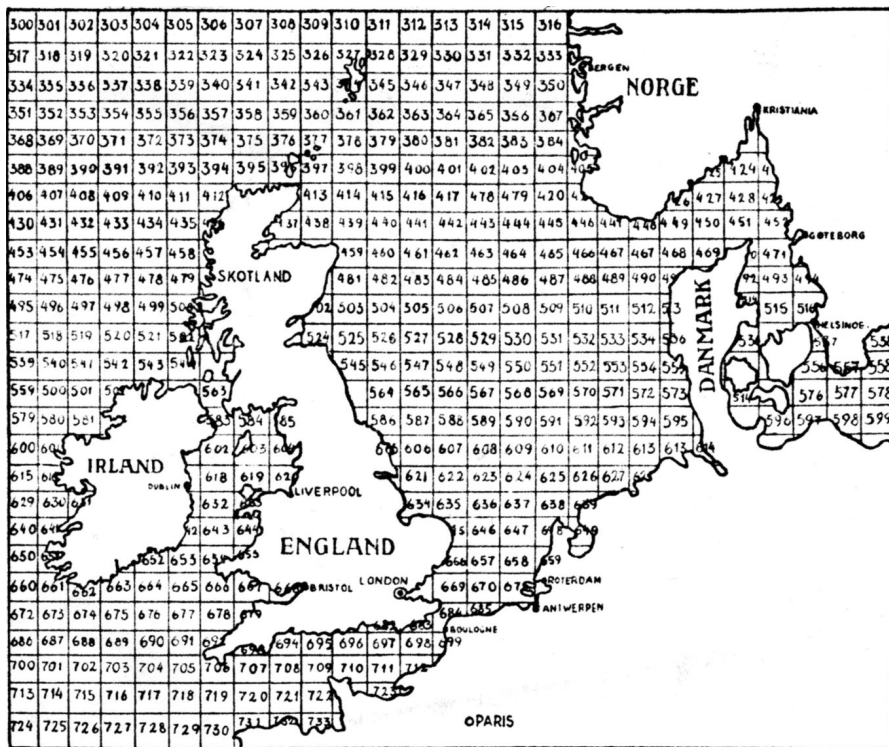
spioner. Det startet med tyskeren Friedrich Werner Katsch. Man fikk avgjørende bevis mot ham ved å kontrollere hans korrespondanse. Brevene angikk spionagenters virksomhet på forskjellige steder i England, Frankrike og Danmark. Han ble anholdt 25. mars 1915. Katsch hadde opptrådt som den klassiske spion med stadig skifte av navn. Snart het han Olaf Bentzen, snart Eric Boe. Katsch var agent fra den tyske marinens spionsentral i Gøteborg. Lederen der var Edwin Oswald Siegfried Codell Nordmann. Han var kapteinløytnant i marinen og tjenestegjorde som etterretningsoffiser.

Under spaningen på Katsch, da han bodde på et hotell i Kristiania, oppsto en pikant hendelse. Det var den meget dyktige medarbeideren til Johan Søhr, politibetjent Redvald Larssen, som opplevde dette. Katsch fikk nemlig besøk av en herre som hadde en lang konferanse med ham. Larssen spanet da på personen som besøkte Katsch. Han viste en påfallende nervøsitet. Blant annet gikk han gjennom det gamle posthuset – som hadde to innganger – for å unngå å bli observert. Han ble så samme ettermiddag truffet på sydgående utenlandstog. På forlangende av Larssen viste han sitt pass med pålydende navn: Walter Nicolai. Han anga at han var rentier fra Berlin på reise som turist, og samme dag være kommet fra Stockholm. Denne "turisten" og "rentieren" var ingen ringere enn sjefen for den tyske generalstabs etterretningsvesen, som åpenbart var her på inspeksjon og kontroll! Noen pågripelse her var av diplomatiske grunner helt utelukket.

Mot Katsch ble det heller ikke reist straffesak, men han ble 20. mars 1915 utvist og transportert ut av landet.

Siden klarte politiet å sprengte den såkalte spionsentralen i Kristiania. I januar kom man nemlig gjennom postkontroll over mange beretninger og brev som viste at det var en rekke spioner i virksomhet. Den sentrale personen her var den tyske statsborgeren Ernst August Friedrich Hjertqvist. Han var spionsentralens leder, og var kommet til hovedstaden i desember 1915. Nært knyttet til ham var de tyske statsborgerne Heinrich Alfred Michels og Wilhelm Schwartzbach.

Materialet på postkontrollen var så solid at man fikk rettens beslutning for pågripelse av disse personene. Hjertqvist forklarte at han ble engasjert for i Kristiania å formidle beretninger fra Storbritannia og Nordsjøen til Tyskland, samt kontrollere englendere her. Han skulle også verve folk som skulle på norske skip og rapportere alt som kunne interessere Tyskland. To norske styrmenn, mot en godtgjørelse på 400 kroner, var sendt til Kristiansand og Stavanger for å søke opplysninger hos sjøfolk og rapportere til



Figur 9 Under avsløringen av den første tyske spionsentralen i Kristiania, kom det fram opplysninger om bruk av kodekart. De norske agentene, som lot seg bestikke, hadde til oppgave å gjengi flest mulige norske skipsposisjoner ved hjelp av kodekartet. Det ville gjøre det lettere for ubåtene å senke skipene. Etter Søhr (1938: 105).

ham. I det hele kom det fram, at Hjertqvist hadde knyttet til seg en rekke hjelpere. Alle hjelperne var utstyrt med et kodekart hvor Nordsjøen og farvannet rundt Storbritannia var inndelt i ruter med tallangivelser, så enhver skipsposisjon kunne angis med tall. Dessuten forelå det en spørreliste med 37 spørsmål om observasjoner under reisen om blant annet fartøyer, trosskipsposisjoner og tap av fartøyer.

Alt i alt ble det etter hvert tolv siktede i saken, som ble avhørt i retten, og det forelå et omfangsrikt materiale. Alle ble av påtalemyndigheten funnet å være rammet av straffebestemmelsene i lov om forsvarshemmeligheter. Likevel ble det unnlatt å påtale samtlige – antakelig av diplomatiske grunner. De viktigste aktørene ble imidlertid alle utvist. Dermed var den første omfattende spionsentralen i Kristiania avslørt og oppløst. Et forsøk av Hjertqvists bror på å fortsette spionvirksomheten fikk man også stoppet.

Etter som tiden gikk, ble det ikke lettere å kontrollere, spione og etterforske de mange reelle eller potensielle spioner. Johan Søhr forteller at for

å illustrere omfanget av så vel spionarbeidet som politiarbeidet, nevner han at han som leder av oppdagelsespolitiet 19. mai 1917 sendte alle politimestre en fortegnelse over kjente spioner, mistenkte personer og kjente dekkadresser i Skandinavia og Nord-Europa som inneholdt hele 220 navn og adresser (Søhr 1938: 65).

Den svenske baronen

Våren og sommeren 1916 fikk oppdagelsespolitiet snusen i at den svenske baronen Otto Karl Robert von Rosen holdt på å forberede en ekspedisjon med et mystisk formål. Den ble betegnet som meget farlig. Det gjorde at Johan Søhr søkte å følge med i planene hans. Fra Sverige og Danmark fikk han vite at von Rosen hadde foretatt flere reiser mellom København og Berlin, og at han i november skulle ha reist til Kiruna. Med seg hadde han finnen Emil Jokola og svenskene Raoul Graaf og Gustav Halfdan Stärky.

Så kom det et telegram om at tre mistenkelige personer hadde oppholdt seg i Kautokeino og at to av dem hadde reist til Karasjok. Søhr telegraferte da straks til lensmannen i Karasjok og ba ham arrestere von Rosen og transportere ham til Kristiania. To av de andre ble anholdt og behandlet av de lokale politimyndighetene. Riksadvokaten besluttet at det ikke skulle foretas noe med dem.

Ved ransakingen fant lensmannen i Karasjok blant annet penger, fotografiapparat, pistol, glass med kjemisk innhold, kart og sprengstoff.

Baronen ble altså fraktet til hovedstaden og satt i varetektfengsel. Han fortalte da om de storstilte planene sine. Målet var å støtte finske separatister. Sprengstoffet skulle angivelig brukes til å ødelegge kommunikasjonen med Russland. Hans medarbeidere hadde fortalt at de skulle delta i agitasjonen i Finland mot Russland, og at de allerede hadde lykkes i å frakte en større mengde sprengstoff inn i Finland der dette ble overtatt av flere finner. Det kom også fram at det var Tyskland som sto bak det hele.

Når det gjaldt von Rosen, som satt i varetekt 1.-21. februar 1917, ønsket politiet ham tiltalt for forbrytelse mot straffelovens bestemmelser om anskaffelse, tilvirkning og oppbevaring av sprengstoff som er bestemt til forøvelse av forbrytelse. Men justismyndighetene ønsket, som så ofte tidligere, å få saken ekspedert så hurtig som mulig. Kanskje fikk politiet også det inntrykk at han først og fremst var en eventyrer. Derfor ble det besluttet å unnlate påtale mot von Rosen under forutsetning av at han straks etter løslatelse reiste til sitt hjemland.



Figur 10 Otto Karl Robert von Rosen: svensk baron, eventyrer og sabotør. Bildet viser også en "blyant" for brannstiftelse – og en sukkerbit med miltbrannbakterier. Von Rosen ble arrestert vinteren 1917 i Finnmark på sabotasjeferd til Finland, transportert til hovedstaden og satt i varetektsfengsel. Etter kort tid ble han utvist. Først etter at han hadde forlatt Norge ble hans bakteriekrigsstrategi avslørt. Etter Søhr (1938: 40-41).



Figur 10b Fra Norsk maritimt Museums samlinger: konvolutt med påskriften "En av de mange sukkerbiter, som under krigen blev anholdt hos den svenske baron Otto v. Rosen under hans operationer i Karasjok vinteren 1917." Det står at denne sukkerbiten inneholder kolerabasiller, mens det har blitt påvist miltbrannbakterier i andre sukkerbiter beslaglagt fra v. Rosen. Foto NMM/Beate Kjørslevik.

Rettskjemiker Bruffs gåte

Nå fikk saken et alvorlig, ja uhyggelig, etterspill fordi da von Rosens sak skulle granskes av rettskjemiker Bruff, dukket det opp gåtefulle stoffer. Han fant nemlig flere esker med sukkerbiter som inneholdt små glass med uklart innhold.

Han fant sprengstoff, knallperler og en flaske med gift. Den inneholdt curare – en velkjent indiansk pilegift. Men så var det to brune esker med noen store, avlange sukkerbiter. Det var ingen etikett på de to eskene. Var det sprengstoff? Var sukkerbitene giftige? Han tok forsiktig en av dem ut av esken og holdt den opp mot lyset, en mørk skygge tydet på at det var noe inni sukkerbiten. Han delte den forsiktig, og da kom det ut et lite glassrør som var smeltet igjen i begge ender. Ut rant det noen dråper av en klar væske. Som gifteekspert regnet han med at det skulle han finne ut av. Men hans analyser ga intet klart svar. Dag og natt grublet han over det merkelige stoffet. Et øyeblikk hadde han lyst til å smake på det – på det



Figur 11 Charles M. Bruff (1887-1955). Han ble i mellomkrigstiden landskjent som Norges fremste rettskjemiker, og han er karakterisert som en blanding av trollmann og vitenskapsmann. Han avslørte blant annet baron von Rosens sukkerbiter som skjulte miltbrannbakterier. Totalt behandlet Bruff rundt 15 000 kriminalsaker, for det meste for politiet. Dette ga ham et internasjonalt ry, som igjen førte til at han ble rådgiver for Den internasjonale kriminalkommisjon. Etter Bruff (1949: 2).

feltet var han spesialist. Men han lot klokkelig være. Så plutselig kom det over ham: bakterier til bruk i krig! Kunne virkelig menneskene være så utpekulerte? Han tok med seg en av de brune eskene til en bakteriolog. Der ble gåten løst. Svaret var dramatisk: miltbrannbakterier. Bakteriologen kunne fortelle at slike bakterier angriper mest storfe, sauer og hester. De angriper sjelden mennesker – men det forekommer. Symptomene er høy feber, åndenød, blodblandet utflod fra nese og endetarm, og krampe. Det ender som regel med døden. Den gode kjemikeren gikk til medisinsk kontroll for sikkerhets skyld i tre uker, men han utviklet ingen symptomer.

Denne utpekulerte bakteriestrategien hadde ikke von Rosen sagt noe om. Og nå var han sendt ut av landet. Logikken var i korthet: von Rosen var blitt finansiert fra Tyskland, som også var i krig med Russland. Tyskerne hadde felles interesser med de finske separatistene. Bakteriesukkerbitene skulle bidra til å stoppe transporten som foregikk med hest fra Skibotn ved Lyngen i Norge over Torneå i Finland. Fra Torneå gikk sakene videre til Russland. Sukkerbitene skulle gis til hestene som så skulle smitte hverandre via drikkestedene. Det *var* faktisk en del miltbrann blant hestene i Nord-Finland den vinteren.

I begynnelsen av februar 1917 eksploderte den russiske isbryteren *Tscheliuskin* på havnen i Arkhangelsk. To skip ble helt ødelagt, åtte skadet og 30 mennesker ble drept. Det ble aldri oppklart hvor sprengstoffet kom fra.

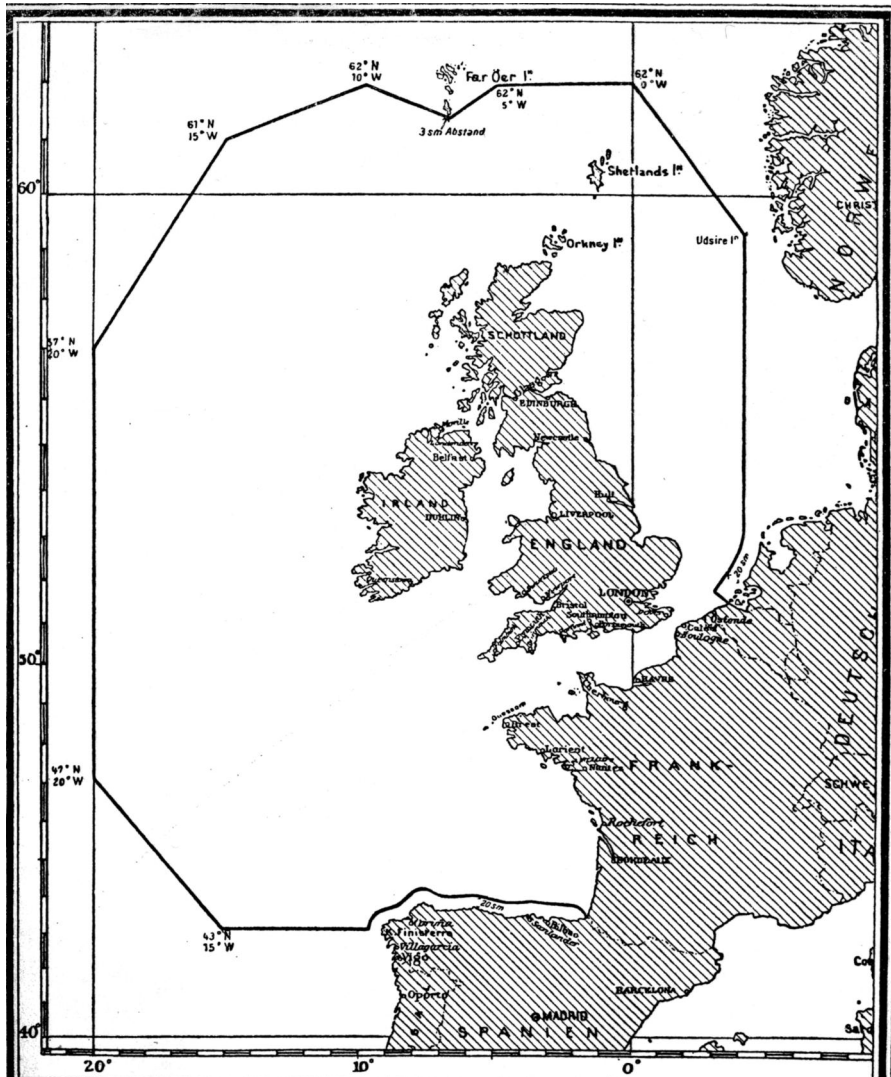
De oppsiktsvekkende bakteriefunnene førte til sterk kritikk mot justisminister Andreas Tostrup Urbye (1869-1955) fordi det ikke ble utført mer inngående avhør av von Rosen *før* han ble utvist fra landet.

Som nevnt innledningsvis var en av von Rosens glassrør med sukkerbiter og bakterier havnet på Politimuséet i Trondheim. Der ble miltbrannbakteriene oppdaget i 1997 – noe som altså vakte betydelig oppsikt.

Uinnskrenket ubåtkrig

I Europa gikk krigen videre. Etter hvert, særlig på vestfronten, gikk den over til stillingskrig. Det skjedde ved at hærene gravde seg ned i terrenget som ble preget av milevis med skyttergraver og piggrådhegn. I 1916 kom det til masseslag. Britene angrep ved Somme og tyskerne ved Verdun. Ingen av dem førte til gjennombrudd – men tapene var enorme: hundretusener av døde og sårede.

1. februar 1917 gikk så tyskerne til uinnskrenket utbåtkrig hvor skip ble senket uten varsel, for å tvinge Storbritannia i kne. Det var et dristig valg fordi det bidro til at USA kom med i krigen på britenes side.



Figur 12 Hovedsperrområdet under tyskernes uinnskrenkede ubåtkrig, etter den tyske admiralstabs kart med påskriften "Gedruckt im Generalstab der Marine". Etter Christensen (1961: 73).

For Norge var vedtaket det verst mulige. For det innebar at alle skip, også nøytrale, innenfor sjøområdene omkring Storbritannia, Frankrike og Italia, i det østlige Middelhav og i Kvitsjøen risikerte å bli senket uten varsel.

Konsekvensene ble da også dramatiske – og Storbritannia kom i en ressurskrise da de mange viktige tilførselene uteble. For handelsflåten ble resultatet skremmende: I februar, mars og april 1917 ble det senket to millioner bruttotonn alliert og nøytral tonnasje. Ikke minst ble norske



Figur 13 Ny rekord. Stormenes gud: "Tyskerne er allikevel mine overmand. Saa meget ulykke har jeg aldrig forvoldt i en eneste time." Jens R. Nilssen, i: Hvepsen nr 43, 3. november 1917.

skip rammet: I februar gikk 41 norske skip ned, i mars 64 og i april 68 skip. I første halvår av 1917 gikk i alt 300 norske skip ned – med en samlet tonnasje på over 460 000 bruttotonn. Det vil si en tonnasje som svarte til nær en femtedel av den flåten Norge hadde da krigen brøt ut.

For sjøfolkene ble resultatet forferdelig. Langt flere liv enn tidligere gikk tapt, for nå ble skipene senket uten varsel. Mannskapene ble drept av eksplosjonen eller de ble beskutt da de prøvde å gå i livbåtene. Alt dette skapte en enorm harme i Norge. Men protestene fra regjeringen til Berlin hadde liten virkning. Mange mente nå at de norske skipene burde bli bevæpnet, men regjeringen nektet – da mente den at vi kunne komme i direkte krig med Tyskland. Dette var åpenbart noe den norske utenriksledelsen fryktet over alt annet.

Nils Collett Vogts dikt som han skrev 17. mai 1917, "Et ord for dagen", sier litt om stemningen:

Dagstøtt skytes det skarpt paa os,
men vi skyter ikke igjen.
Alt, hva vi kan og alt, vi tør;
er at synke og dø som mænd.

Det som man så grep til bedret situasjonen radikalt – skip som gikk fra Storbritannia til Norge, ble samlet i Lerwick og eskortert med krigsskip over Nordsjøen derfra, mens skip den andre veien, fra Norge, samlet seg i Bergen og ble fulgt av britiske krigsskip den andre veien. På denne måten sank skipstapene betydelig.

Viktig å merke seg er at den britiske konvoieringen ble – innenfor det norske sjøterritoriet – supplert av den norske krigsmarinen. I norsk farvann ble det gitt verdifull norsk militæreskorte inntil konvoieringen kunne overtas av britiske krigsskip i internasjonalt farvann. Den norske krigsmarinen uskadeliggjorde også over 5 000 drivende miner.

I tillegg til konvoisystemet fikk man i stand den såkalte "*tonnasje-avtalen*" med britene, som kunne minne om de tidligere omtalte bransjeavtalene. Men dette var et vanskelig terreng – ville tyskerne reagere? For i virkeligheten dreide det seg om en politisk avtale. Men Nils Ihlen orienterte den tyske minister i Kristiania, Michahelles, om at norske skip som følge av den uinnskrenkede ubåtkrigen ville bli trukket ut av nordsjøfarten og bli sendt til fjernere, tryggere farvann. Og i siste del av krigen seilte så den største delen av den norske handelsflåten for de allierte, uten at Norge kom i krig med Tyskland. Slik kan man si at Norge på den måten ble en økonomisk alliert med den ene av krigens parter.



Figur 14 Arbeiderbevegelsen ble radikalisert under verdenskrigen – ikke minst som en reaksjon på jobbetidens prangende rikdom for de få, mens mange slet med å få endene til å møtes, og hundrevis av sjøfolk omkom på sjøen. Den russiske revolusjonen i 1917 bidro også til denne radikaliseringen, og den revolusjonære fløyen i Arbeiderpartiet vant fram på landsmøtet i 1918. Bildet viser arbeidere som demonstrerer i Kristiania under dyrtiden i 1917. Legg merke til det torpederte skipet med de norske flaggfargene malt på skipssiden. Demonstrasjonen er omtalt i avisen *Social-Demokraten* 2. mai 1917. Etter Christensen (1961: 100).

Bergen i sentrum

Skipper Mejdell: Spionene har greie på alt! De har trådløse stasjoner! Vær sikker på at der e' gått melding te alle u-båtene at i natt går 'Blæggen'." (Grieg 1935: 120).

Bergen var i tyske øyne av største viktighet som et av de sentrale utgangspunktene i skipstrafikken mot vest. Her samlet skip fra mange land seg for å bli med i konvoi over Nordsjøen. Derfor foregikk det omfattende spionasje i området. Og derfor avslørte politiet i 1917 både en enkeltsak og en større, mer komplisert sak. Den første gjaldt en 29 år gammel nordmann, Yngve Nielsen, som i utgangspunktet skulle være korrespondent for *Hamburger Fremdenblatt* i Norge. Hans dekknavn var *Ypsalon*. Først skulle det sendes reportasjer om stemningen i Norge, mot et mindre beløp. Siden ble det rene spionoppgaver som å varsle om skipsanløp i norske havner og

rapporter om samtaler med sjøfolk. Nielsen fikk utbetalt 300 kroner pr måned, og fikk ordre om å sende sine brev med nattoget fra Bergen til bestemte dekkadresser i Gøteborg.

29-åringen ble avslørt og tiltalt etter lov om forsvarshemmeligheter. Han ble dømt til ni måneders fengsel. Dette skjedde ved Bergen meddomsrett 6. mars 1917. Det er sannsynlig at i alle fall ett skip, *Spero*, ble torpedert på grunn av hans rapporter. Han hadde sendt telegram til dekkadresse 31. oktober 1916 om skipets avgang, og natt til 2. november ble det senket av en ubåt!

Den neste saken hvor politiet grep inn var av langt større dimensjoner. Den ble rett og slett kalt "Den store spionasjesaken".

Allerede i 1915 hadde to tyske agenter, Karl van Embden og Edward Rush, vært i Bergen for å starte en spionsentral. Kontaktene deres ble først bedt om å skaffe enkelte opplysninger, siden ble kontaktene knyttet til en regulær meldetjeneste.

Snart forsvant imidlertid Embden og Rush fra Bergen; inn kom Christoffer Adolf Wilhelm Westedt fra den tyske spionsentralen i Gøteborg. Han kalte seg også Louis Melchior. Westedt klarte snart å knytte til seg to norske skipskapteiner og et par andre sjøfolk. De fikk alle 300 kroner pr måned for sin rapportvirksomhet. Dessuten hadde en av de agentene som Rush hadde vervet, selv klart å verve syv hjelpere.

Som nevnt, var Bergen viktig når det gjaldt skipstrafikk vestover. Derfor sendte tyskerne i tillegg den kjente vitenskapsmannen Dr. Wilhelm Filchner til Bergen for å lede agentringen. Denne Filchner var ingen hvem som helst. Nei, han var tysk offiser som hadde skaffet seg et forskernavn som leder av flere ekspedisjoner i arktiske og antarktiske strøk. Han var en uvanlig forslagen herre som ga inntrykk av at han skulle arbeide som korrespondent for *Vossische Zeitung*. Ikke bare det – han besøkte faktisk utenriksminister Ihlen før han dro til Bergen, og hilste også på redaktørene i hovedstadsavisene. Han opprettet et pressekontor for å bidra til å skape et godt forhold mellom Norge og Tyskland.

Dr. Filchner fortsatte sitt høye spill ved blant annet å kontakte både Christian Michelsen og Fridtjof Nansen – intet mindre.

Men oppdagelsespolitiet lot seg ikke føre bak lyset av den elskverdige vitenskapsmannen som tilsynelatende ville alt så vel. Blant annet var det merkelig at han de første fire-fem ukene ikke sendte et eneste pressetelegram. Politiet hadde nemlig rettskjemiker Bruff i sin tjeneste; han hadde utviklet spesialmetoder når det gjaldt hemmelig skrift. Og politiet fikk tak i brev med slik skrift til Dr. Filchner og avdekket slik hvilke opplysninger

agentene sendte, deres nummer og honorarer. Filchner samarbeidet også med Georg Walsø fra Gøteborg.

Imidlertid skjønte den tyske forskeren at hans dobbeltspill var i ferd med å bli avslørt, og han og Walsø forsvant ut av landet i tide. Sommeren 1916 gikk så politiet i gang med arrestasjoner, og det ble reist tiltale mot hele 14 personer, alle norske statsborgere: en aksjemegler, to fabrikanter, to agenter, en handelsfullmektig, en bokholder, to kjøpmenn, to skipsførere, en styrmann, en stuert og en slakter. Alle ble de satt under tiltale for forbrytelser mot lov om forsvarshemmeligheter. Saken ble behandlet i meddomsrett for lukkede dører våren 1917. Ti av de tiltalte ble dømt. Aksjemegleren og en agent fikk ni måneders fengsel – de resterende mildere dommer. Dette vakte sterk forbitrelse. Og samtlige sjømannsorganisasjoner sendte en kraftig protest mot dommen. "Skriket efter dommen var voldsomt, der blev snakket om landsforræderi og verre ting." (Vogt 1938, 135).

"Efter at dommen (mot agent Einar Ruth Paasche) var avsagt, kom det til rent faretruende demonstrasjoner utenfor rettlokalene, i det den menige mann som hadde mistet en eller annen pårørende, vilde ha fatt i hr. Paasche og lynche ham." (Vauvert 1931: 68).

Saken ble så anket til lagmannsretten av riksadvokaten. Og høsten 1917 ble saken behandlet i lagmannsretten i Bergen. Den ble fulgt med den største spenning. Det var demonstrasjoner utenfor rettslokalet, og de tiltalte ble til og med forulempet. Det ble godtgjort at skip som var gått ut og var blitt torpedert var rapportert av de tiltalte – slik som *Lysland*, *Sortland* og *Inger Benedikte*.

Forsvarerne kritiserte at spionsakene inntil da var behandlet som hemmelige saker og derfor ikke tjente som advarsler for de tiltalte. De hadde ikke helt forstått hva de hadde begitt seg inn på. Statsadvokaten derimot påpekte at Tyskland førte krig mot vår handelsflåte. Advarsler mot å meddele noe som kunne bringe norske skip i fare hadde det vært mange av i pressen.

Men da dommen falt ble den enda mildere enn den første! Hele åtte ble frikjent og de andre fikk på det strengeste 90 dagers fengsel. Også denne gangen vakte den milde dommen harme.

Etter at Dr. Filchner hadde forduftet, kom det en ny tysk agent til Bergen. Det var en tysk offiser som het Erik Ferdinand Lavendel. Han samarbeidet med en annen tysk statsborger, Karl Rikard Schwartz, som igjen fikk med seg en norsk kollega, Fridtjof Thoresen. Disse karene gikk straks i gang med å samle opplysninger om skipstrafikken i Bergen.

Nå var hverken Schwartz eller Thoresen lært opp som agenter – og der-

for fikk Bergens-politiet dem tidlig i kikkerten. 23. april ble Schwartz arrestert. Han tilsto at han drev spionvirksomhet med Lavendel som sjef og Thoresen som partner. Det ble videre bekreftet at alle meldingene fra Lavendel og Schwartz gikk videre til tyskernes spionsentral i Gøteborg via dekkadresse.

Alle tre ble siktet for spionasje. 29. august 1917 falt det dom i Gulating lagmannsrett. Her var det ingen formildende omstendigheter. Lavendel fikk fem års fengsel, Schwartz fire og Thoresen to. Lavendel hadde også vervet nordmannen Alfred Hagn til tysk etterretningstjeneste i Storbritannia. Men han ble avslørt og dømt til døden 14. september 1917. I siste øyeblikk, etter en aksjon i Norge, ble dommen omgjort til livsvarig fengsel. Etter en sultestreik ble han erklært soningsudyktig og sendt hjem til Norge i september 1919. Erik Lavendel og Karl Rikard Schwartz ble selv sittende i fengsel til oktober 1919. Da ble de løslatt ved kgl. resolusjon og utvist fra riket.

Spurlos versenkt

Tapene av norske handelsskip var enorme, mange av disse skyldtes rapporter som ubåtene benyttet til å oppspore og torpedere skipene. Ofte var dette rapporter fra nordmenn som hensynsløst hadde latt seg bestikke av tyske spionnettverk.

Nå var det også slik at en rekke norske skip – i alt 67 – forsvant spurlost i høstmånedene 1916 og utover våren 1917. De var "spurlos versenkt" – som var et begrep som ble brukt av det tyske diplomatiet. Det ble antatt at disse tragediene ikke skyldtes ubåtangrep eller minesprengning. Nei, antakelsene gikk mer og mer i retning av at det skyldtes bomber eller sprengstoff ulovlig brakt om bord. Disse eksploderte så brått og senket skipet hurtig. I noen få slike tilfeller overlevde lykkeligvis mannskapet eksplosjonen og kunne berette om hendelsen. Et av de viktigste vitnemålene kom fra dampskipet *Ragnarok* (sic) på vei fra Gøteborg til Rouen. Ifølge sjøforklaringen skjedde det 7. august 1916 en voldsom eksplosjon i akterskipet, som kastet reservepropellen og annet gods høyt til værs. Dessuten ble dekket og hekken revet opp. Mannskapet klarte lynkjapt å få styrbord livbåt ut på vannet. For etter to og et halvt minutt gikk *Ragnarok* til bunns. Ingen ubåt ble observert. Kaptein Tharaldsen mente at forliset "skyldtes en helvedsmaskine eller lignende" og begrunnet dette detaljert og troverdig.¹

¹ Sjøforklaringer over Krigsforliste norske skibe i 1916: 104-106.

Det var åpenbart et rent hell at mannskapet overlevde og kunne vitne om hendelsen. Tilfellet gjorde – i motsetning til de aller fleste andre tilfeller – at skipet ble senket, men ikke sporeløst. Dette styrket antakelsen om at norske skip var rammet av omfattende sabotasje.

Den tyske baronen

I hovedstaden hadde politiet våren 1917 kommet på sporet av at det eksisterte en ny bande som arbeidet med bomber, antakelig bestemt for å plasseres i norske skip for å senke dem. Sentralt i saken sto den tyske baron Friedrich Walter von Rautenfels. Han var ingen hvem som helst – nemlig tysk keiserlig kurér.

Det er senere antydnet at fransk etterretning styrket Kristiania-politiets mistanke om at en tysk sabotasjeliga var på ferde, med von Rautenfels som hovedaktør (Hansen et al 2013). Snart skulle saken utvikle seg til det som historikeren Wilhelm Keilhau har kalt "en av historiens mest egenartede kriminalromaner" (Keilhau 1938: 306).

Politiet visste etter hvert at det var blitt lagret betydelige mengder sprengstoff rundt om i byen, og at det antakelig var kommet med kuréren von Rautenfels. Dette var selvsagt rent diplomatisk en særlig følsom sak. Men likevel ble det bestemt at von Rautenfels skulle anholdes fordi det var så åpenbart at det var *han* som hadde ansvaret for innførselen av bomber. Som Redvald Larssen uttrykte det: "At denne infernalske virksomhet var godt og riktig organisert, kunne det være liten tvil om. Og med de opplysninger vi fikk om baronen og hans hjelper, mente vi å stå overfor gåtens løsning." (Vogt 1938: 137).

Den 15. juni var von Rautenfels kommet til byen og hadde tatt inn på Grand Hospits i Stortingsgaten. Klokken seks om morgenen ble baronen i bare nattskjorten anholdt av Larssen og en kollega. De sjekket at han ikke hadde våpen, ba ham kle på seg, og tok ham med seg til Møllergaten 19, hvor han ble satt under bevoktning. De hadde også funnet en jernbanekupong til tre koffert. Pågripelsen skjedde til tross for at von Rautenfels ble rasende og gjorde oppmerksom på hva politiet utsatte seg for ved å anholde en keiserlig tysk kurér som sto under diplomatisk beskyttelse. Men justisminister Otto Blehr (1847-1927) var å jour med saken og bevismaterialet og hadde gitt grønt lys til arrestasjonen.

Så gikk politiet til anholdelse av baronens finske medarbeidere: Isidor William Persson og Hjalmar Wirtanen. Den siste tilsto raskt sin forbindelse med von Rautenfels og William Persson. Han oppga i tillegg navnet på tre andre finner som var medlemmer av bombekomplottet. De ble også satt i arrest.



Figur 15 Storspionen baron von Rautenfels. Han var i Kristiania som tysk keiserlig kurér under diplomatisk beskyttelse. Like fullt valgte politiet, etter avtale med justisminister Blehr, å åpne koffertene hans etter at han først var arrestert og fengslet. Dette var et høyt diplomatisk spill fra norsk side. Men det viste seg at koffertene faktisk inneholdt hele 55 sprengbomber. Skandalen var et faktum. Saken vakte stor oppsikt ikke bare i Norge, men også ute i Europa. Etter Søhr (1938: 80-81).



Figur 16 Her ser vi Walter von Rautenfels' kurépass, som likevel ikke forhindret at Kristianapolitiet arresterte ham og åpnet koffertene hans. Etter Søhr (1938: 96-97).

Bandens bombelager ble så funnet og det overgikk politiets dristigste forventninger. Det var "nok til å sprengne en stor del av Oslo i luften." (Larsen 1946: 105). Hele denne farlige lasten ble så anbrakt hos oppdagelses-sjefen.

Når det gjaldt baronen fant politiet hurtig ut at von Rautenfels egentlig var en finsk eventyrer som tidligere hadde vært både finsk/russisk offiser og fengselsdirektør. I virkeligheten het han Walter von Gerich, men hadde også brukt andre navn – typisk spionatferd.

Helvetesmaskinene

Nå gjensto det siste og vanskeligste arbeidet, ikke bare for erfarne politifolk som Johan Søhr og Redvald Larssen, men også for utenriksminister Nils Ihlen og justisminister Otto Blehr. Politiet hadde nemlig beslaglagt von Rautenfels' tre store kofferter på Østbanestasjonen. De hadde en vekt på over 190 kilo og var utstyrt med offisielle tyske diplomatsegl. Den keiserlige tyske legasjon i Kristiania sto som mottaker. Hva nå?

Særlig for Ihlen, som i krigsårene hadde brukt all sin takt og all sin erfaring for å holde Norge utenfor storkrigen, måtte det å gi grønt lys til åpningen av koffertene ha vært litt av et tankekors. Det var jo snakk om å åpne kofferter med diplomatsegl til en av de krigførende stormaktene.



Figur 17 Otto Albert Blehr (1847-1927) var venstremann og en lang periode fremtredende politiker. Han var statsminister i den norske statsrådsavdelingen i Stockholm 1891-1893, og i 1898-1902. Kongen tildelte Blehr 7.november 1898 storkorset av St. Olavs Orden "for statsborgerlig og embetsfortjeneste". Han var Norges statsminister 1902-1903, og 1921-23. Da han ble justisminister i 1917, ble han ført respektert – ikke minst fordi han ga grønt lys for arrestasjonen og fengslingen av baron von Rautenfels. Blehr var ikke bare en av landets fremste sjakkspillere, men behersket også det politiske spillet mesterlig. Portrett av Otto Albert Blehr malt av Kristofer Andreas Lange Sinding-Larsen i 1917. Foto: Rune Aakvik, Oslo Museum.

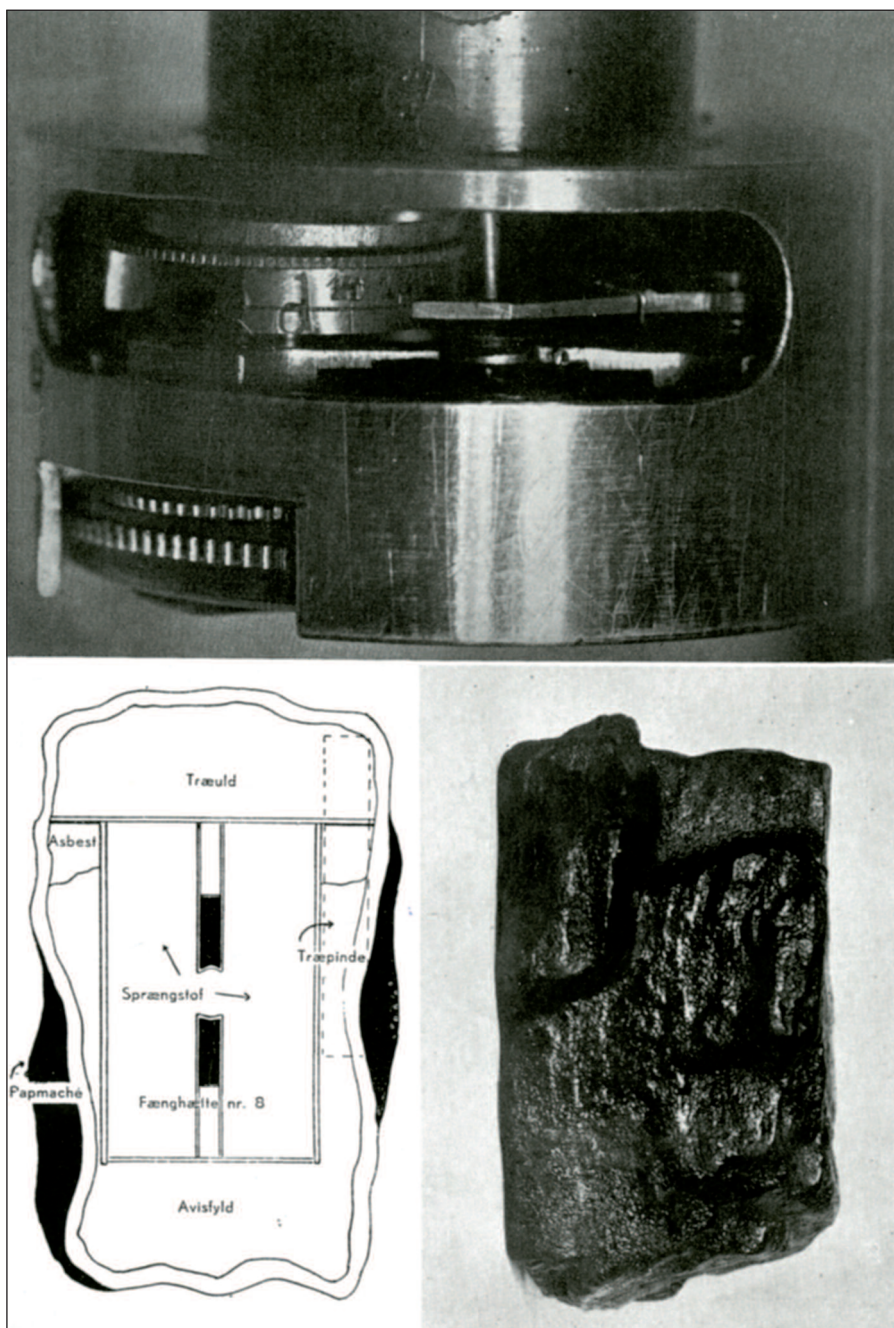
I den tyske legasjonen oppsto det stor forvirring og uenighet om hva de skulle gjøre med von Rautenfels' arrestasjon. Det endte med at minister Michahelles den 18. juni oppsøkte Utenriksdepartementet og overrakte en note der ble det sagt at man på tysk side bestemt motsatte seg at de tre koffertene ble åpnet av norsk politi. De måtte isteden straks sendes til den tyske legasjonen, som de var adressert til!

Ihlen sa da at han ville drøfte saken med justisminister Blehr. Og så ble loddet kastet: Koffertene ville bli åpnet klokken fire om ettermiddagen på oppdagelsessjefens kontor. Og det ble bedt om at en representant fra legasjonen kom til stede. Men da ingen tysk diplomat viste seg, ble koffertene åpnet om kvelden kl 20.30. De norske myndighetene kunne pustet lettet ut, selv om de ble sjokkert da de viste seg å inneholde blant annet 55 sprengbomber.

Den endelige oversikten fra politiets side ble ferdig 21. juni og omfattet også det materialet som ble funnet hos finnene. Det var i alt 14 kofferter med over 200 bomber av ulike størrelser, flere hundre brannrør (perkutører) og en rekke "kullstykker" som i virkeligheten var bomber med stor sprengkraft. Dessuten var det mye annet sabotasjemateriell.



Figur 19 Bildet viser hele bombelageret til von Rautenfels og hans medsammensvorne finner. Det var i alt 14 kofferter med blant annet 200 bomber av ulike slag. Etter Søhr (1938: 80-81).



Figur 20 Det øverste bildet viser en "perkutør" – urverket som fikk en bombe, smuglet inn i lasten på et skip, til å eksplodere. Det var disse to delene som til sammen ble kalt "en helvetesmaskin". Det nederste bildet viser en falsk kullbit som ofte ble smuglet inn i båtenes kullager. Ble en slik skuffet inn i fyrkjelen, ble resultatet ofte katastrofalt. Etter Søhr (1938: 96-97).

Tysk bombelager i Christiania.

Over 1000 kg. sprængstof fundet av politiet.

Hvad der fandtes paa Grünerløkken — og i baronens kuffertter.

Avsløringer av vidtrækkende betydning.

Skulde helvetesmaskinerne til Finland — eller ombord i norske skibe?

Gjennem N. T. B. meddeles: Christiania oplysningepolitiet har for nogen dage siden anholdt tre udlændinger og samtidig beslaglagt i et privat beboelseshus her i byen en større beholdning av bomber, antændelsesmekanismer m. m. Videre anholdtes paa jernbanestationen endel kuffertter, som var kommet heril fra utlandet og som ligeledes indeholdt eksplosive stoffer.

Politiets undersøkelser som har ledet til flere arrestasjoner er endnu ikke tilendebragt, hvorfor nærmere enkeltheter for tiden ikke kan meddeles.

Denne kortfattede meddelelse gjennem N. T. B. rummer et overraskende opsigtsvækkende indhold.

Lørdag arresterte politiet en herre som oppgav sig at være tysk statsborger, født i Finland, og at hete baron von Rautenfels. Videre blev arrestert to flouer ved navn Pehrsson og Wirtan; den første av disse oppgav at være svensk statsborger. I disse personers hjem i Sverdrups gate paa Grünerløkken og i baronens bølge-

har politiet fundet i alt over 1000 kg. sprængstof av allerkræftigste art, dels i form av sprængbomber i blikkhyser og paplyster, dels i form av helvetesmaskiner, med antændelsesmekanismer som kan bringe dem til at eksplodere efter kortere eller længere tids forløp.

Endel av bomberne var fornet som kulbriketter, saa de ganske stillferdig kunde glide ind blandt bunkerollene til en dampfer

l. eks.

Baronens kuffertter indeholdt ogsaa andre ting som mindet om den v. Rosenknecht bølge, blandt andet cigaretter, skrottabak indsat med karborundum og beregnet paa at ubrukbargjøre maskiner eller maskindele.

Det hele fund er utvilsomt et av de mærkeligste og mest rikholdige som noget forbrydermuseum kan opvise. De farlige saker er nu i militærmyndighetenes varetagelse og befinner sig paa Hoveden.

Den forklaring som baronen har avgit, gaar efter forlydende ut paa at bomberne og alt det øvrige skulde anvendes i Finland. Hvorvidt denne forklaring i nogen hoo-

seende er antagelig lar vi foreløbig staa derhen. — Som N. T. B. anfører, har politiets undersøkelser ledet til et par flere arrestasjoner — av en tysker og endnu et par finner. Og der synes at være trua som tyder paa at de tyske bombers veie fra Christiania av ikke egentlig har sigtet mot Finland.

Hvorvidt man i baronens kuffertter har fundet forklaringen paa enkelte mystiske norske skibsnlykker — «Agra» brand for eksempel — kan endnu ikke uttales men helt usandsynlig er det neppe.

Forhørene i saken — de ledes av assessor Motzfeldt — er endnu ikke avsluttet, og politiets etterforskninger som under oplysningssjefens ledelse har været drevet med stor suerhet, indskrænker sig ikke til hovedstaden, men foregaar ogsaa i andre norske byer og utenfor landets grense.

Paa sakens svarværende trin anser vi os avskåret fra at bringe yderligere meddelelser om det passerede, men vi er nødt til at

uttale den allerstørste beklagelse over vore høieste myndigheters befattning med den og deres forsøk paa at holde almenheten utenfor.

Foruten den politirettslige side har saken sine meget alvorlige diplomatiske sider, og kan faa den mest vidtrækkende betydning. Siden lørdag har regjeringen og utenriksdepartementet slettet indtælling med oplysninger som forlængst burde været forelagt almenheten. Pressen har hittil tiet — i selvpaaagt loyalitet mot det norske taushetsystem. Pressen har idag tvunget frem det snage kommunike gjennem N. T. B. — men hvis myndighetenes ikke finder det paakrævet at gi publikum en helt anden veiledning i lovet av den allernærmeste fremtid vil pressen ikke længer tie.

Det er overraskende sterkt at beklage at ikke den fulde sannhetshøg allerede er meddelt, og det synes indlysende, at der i denne sak er andre og viktigere hensyn at ta end etterforskningshemnsyn.

Figur 21 Avsløringen av baron von Rautenfels' bomber og sabotasjevirksomhet ble slått stort opp i pressen. Her ser vi Morgenbladets presentasjon av skandalen. Avisen beklaget da at myndighetene i for liten grad holdt publikum veiledet om saken.

De store bombene var nettopp av den klassen som i kriminalspråket kalles "helvetesmaskiner". De var nemlig utstyrt med et urverk som kan stilles slik at bomben kan eksplodere etter et antall timer fra en halv time til 330 timer.

BOMB PLOT IN NORWAY.

GERMAN PLAN FOR SINKING SHIPS AT SEA.

(FROM OUR CORRESPONDENT.)

STOCKHOLM, JUNE 25.

A deep sensation has been caused by the seizure by the police at Christiania of bombs and divers infernal machines in the baggage of a traveller calling himself Baron von Rautenfels, a German diplomatic courier.

M. Branting, the Socialist leader, in an article this morning says that this treacherous plot against a neutral country will cause the greatest indignation throughout Scandinavia. No one will have any doubt as to where its authors are to be found. A Berlin telegram stating that the German Minister in Christiania is to be recalled is a sufficient indication that the case is similar to that happening in America some months ago, where dynamiters were discovered and the official representative had to disappear. An imperialistic policy which discards all principles of humanity and honesty must lead to such moral catastrophes, but what must not be lost sight of in these circumstances is that the German people, in spite of all, cannot justly be held responsible for such crimes. How high the responsibility for them reaches will perhaps be made evident when the inquiry now initiated reaches completion. "We, however," concludes M. Branting, "are obliged to consider a complaisant and obedient people as one with its rulers and cannot help asking ourselves how long such modes of warfare, which sink to the level of the morality of bandits, combined with technical perfection, will be allowed to continue before from the voice of honest German people there will arise a unanimous outcry which will sweep away those who by such means dishonour the German name."

The Swedish police are working in concert with the Norwegian to trace the origin of the plot, which is supposed to have been aimed at Norwegian shipping. An official proposal which has been made by the Norwegian Government to the Swedish and Danish Governments as to a mutual agreement for the treatment of political and commercial espionage and foreign outrages is now under consideration by the three Governments.

Figur 22 Også i utlandet vakte bombeavløringene i Norges hovedstad stor oppsikt. Her ser vi The Times' omtale av saken 26. juni 1917. Også 29. og 30. juni var det brede reportasjer i The Times om tyskernes sabotasjevirksomhet.

Mange skarpe noter ble utvekslet mellom den norske regjeringen og den tyske. Men til slutt, 9. juli 1917, beklaget den tyske regjeringen det som hadde skjedd. Den hevdet at innsmuglingen ikke skyldtes ordre fra Utenriksdepartementet i Berlin, men at ansvaret lå hos en underordnet instans. Dessuten at sprengstoffet bare skulle føres gjennom Norge.

Den kameleonaktige baronen ble, etter langvarig press fra de tyske myndighetene, løslatt og uttransportert av landet mot at det ble innledet strafferettslig forfølgelse mot ham som kurér i Tyskland, noe som forøvrig ikke skjedde. Minister Michahelles ble kalt tilbake.

Von Rautenfels' fem medskyldige fikk 1. februar sine dommer i lagmannsretten. De ble dømt til fengselsstraffer fra halvannet til seks år. Persson fikk strengest straff, han var bandens leder – dyktig, slu og samvittighetsløs. Og han hadde åpenbart foretatt reiser over hele landet med opplagt formål: spionasje og sabotasje. Bomber var funnet i flere kystbyer nordpå.

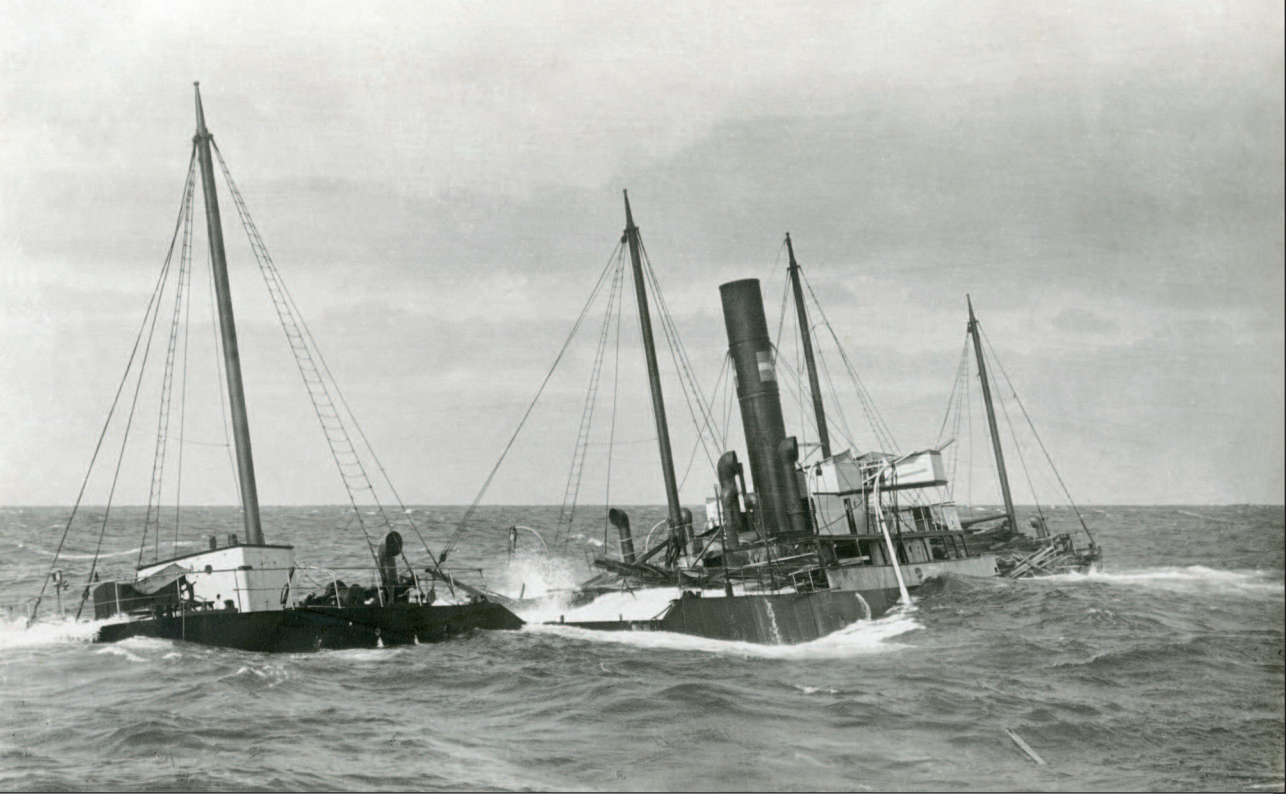
Historien om bombeskandalen og helvetesmaskinene i Kristiania vakte sensasjon ikke bare her hjemme, men også i verdenspressen. Ikke minst i de nøytrale landene forsterket den forargelsen om de tyske krigsmetodene.

Per Vogt vurderte det hele slik: "Det var en nesten ufattelig historie, en smuglings- og bombeaffære så dristig og samtidig naivt og uforsiktig gjennomført at man først nesten ikke kunne tro det var mulig, men med en del av de andre tyske spionhistoriene i erindring blev det hele mere forklarlig." (Vogt 1938: 137).

Her hjemme fikk politiet berettiget anerkjennelse fra mange hold – fra pressen, fra Kristiania formannskap og Stortingets presidentskap. Som et høydepunkt fikk både Johan Søhr og Redvald Larssen hver sin særlige utmerkelse: Søhr fikk Storkorset av St. Olavs Orden, Larssen ble ridder av 1. klasse av St. Olavs Orden.

Endelig – farefri seilas

Den uinnskrenkede utbåtkrigen førte nettopp til det tyskerne fryktet. USA kom med i krigen og landsatte 250 000 tropper i Frankrike – men bare få divisjoner kom i kamp. Nå satset de tyske generalene på en avgjørelse på vestfronten, hvor USA snart kunne gjøre seg gjeldende med full styrke. En stor tysk offensiv ble satt i gang, men ebbet ut. Etter hvert kapitulerte nå Tysklands forbundsfeller som Bulgaria og Tyrkia, Tysklands militære ledelse ønsket etter dette våpenhvile. I Berlin ble republikken utropt 9. november: Keiseren flyktet. De allierte forlangte en kapitulasjon som sikret den fulle militære overlegenhet. 11. november kl. 11.00 ble det inngått

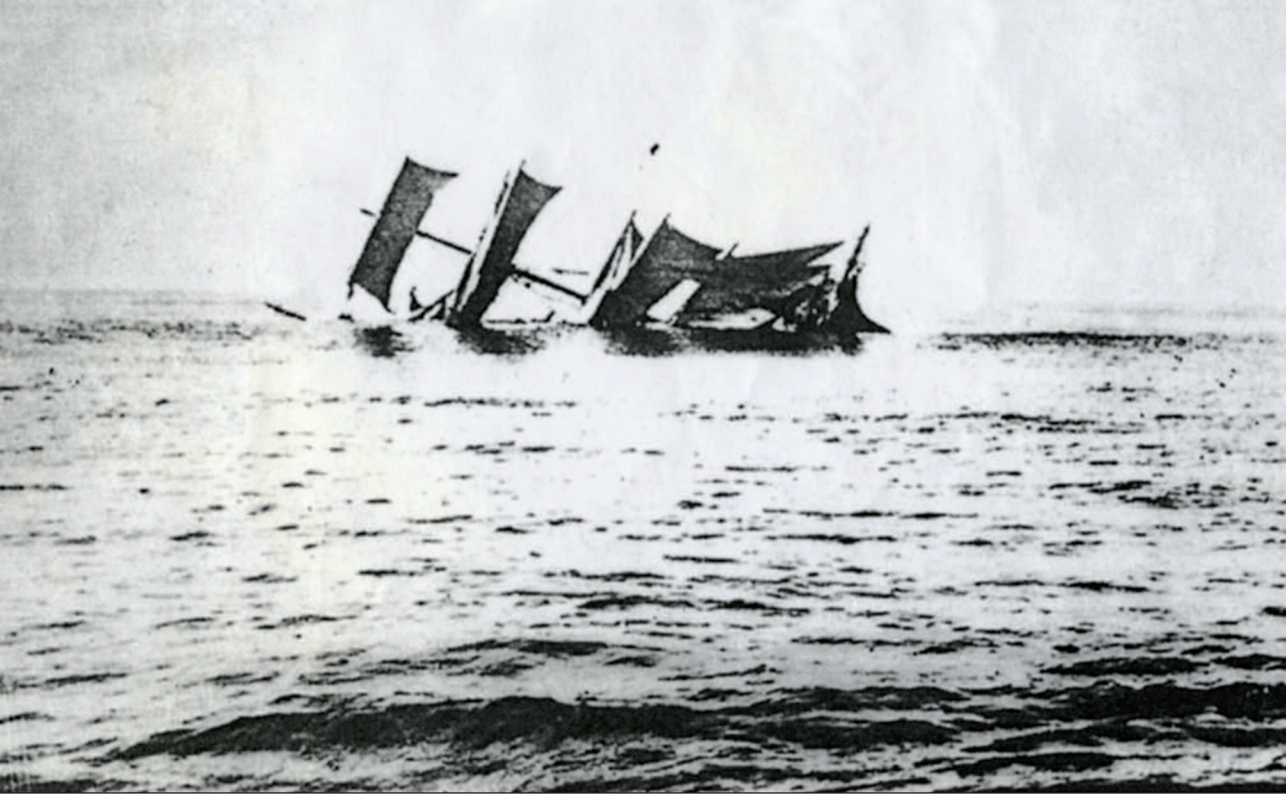


Figur 23 Konvoisystemet fra siste halvpart av 1917 gjorde at tapene av norske handelsskip minsket betydelig. Britiske krigsskip eskorterte handelsskipene og beskyttet dem mot ubåtene. I norsk sjøterritorium fikk handelsskipene eskorte av norske krigsskip. Men selv ikke i konvoi var man helt trygg. Her vises senkningen av D/S Stalheim, senket i konvoi fra Haug-sund mot Hull juli 1917. Foto: Norsk Maritimt Museums samlinger.

våpenstillstand, ilden opphørte og første verdenskrig var slutt! Per Vogt karakteriserte situasjonen slik: "Det blodrøde mareritt var over." (Vogt 1938: 141).

Dermed tok også krigen endelig slutt for Norge. Konvoisystemet hadde imidlertid i siste halvpart av 1917 gjort at skipsforlisene hadde minsket sterkt. Det siste skipet som ble angrepet av en ubåt var *Stifinder*. Det ble senket av den tyske ubåten U-152 i Atlanterhavet 13. oktober 1918. *Stifinder* var et norsk seilskip av typen bark. Skipet var på 1627 bruttotonn. Mannskapet ble beordret i livbåtene og så ble *Stifinder* senket med brannbomber. Det var det siste av over 900 norske skip som fikk denne kranke skjebnen.

Selv om den politiske ledelsen hadde klart å holde Norge nøytralt hadde det jo vært en slags krig for den norske skipsflåten og sjøfolkene. Wilhelm Keilhau sa det slik: "Norge var derfor, på sett og vis, passiv deltaker i verdenskrigen." (Keilhau 1938: 301). For tapene av skip og menneskeliv hadde vært meget store. 829 norske skip var gått tapt ved krigsforlis med



Figur 24 Bildet viser det siste norske skipet som ble senket av en tysk ubåt. Det var barken Stifinder av Kristiansand på vei fra New York til Freemantle. Her fotografert synkende av det tyske ubåtmannskapet. Dette skjedde 13. oktober 1918. Da ble Stifinder oppdaget av ubåten. De norske sjøfolkene kom seg over i to livbåter. Den ene møtte et amerikansk marinefartøy, og ble fraktet til New York. Den andre kom seg etter mer enn tre ukers strabaser til en av øyene i Britisk Vestindia. Folkene var da utslitte og medtatte, men alle hadde berget livet. Wikipedia den frie encyklopedi. Fil: Bark Stifinder.jpg.

en samlet tonnasje på 1 240 000 bruttotonn. Dessuten var 67 skip "sporløst forsvunnet" med en tonnasje på vel 60 000 bruttotonn. I alt kostet krigen landet ca 900 skip på til sammen 1 300 000 bruttotonn. Det var forholdsvis større tonnasje tap enn det noe annet land, nøytralt eller krigførende, led under krigen. Ja, Norge mistet faktisk halvparten av sin førkrigsflåte! (Christensen 1961: 82).²

Sjøfolkene ble brutalt rammet: 1162 norske sjøfolk omkom ved krigsforlis. Og tapene ved de skipene som var forsvunnet var 943. Til sammen var det over 2 000 sjøfolk fra det nøytrale Norge som ble drept ved krigshandlinger (op. cit.)³. Men da verdenskrigen og dermed marerittet var over, kunne norske skip endelig lette anker uten frykt.

² Hos Kolltveit et al. (1989: 177), oppgis antall skip til 915.

³ Hos Kolltveit et al. (1989: 177), oppgis antall sjøfolk til 2123.



Figur 25 Minnehallen i Stavern, reist til ære for de omkomne norske sjøfolkene ved skipsforlisene under første verdenskrig. Inne i hallen finnes det tavler med 1892 navn over de krigsforliste. Senere er det kommet til en tavle over 3456 omkomne sjøfolk under andre verdenskrig. Bildene er tatt under innvielsen av hallen i 1926. Foto: Norsk Maritimt Museums samlinger.

De norske sjøfolkenes innsats ble markert ved flere anledninger. Landsorganisasjonens leder, Ole O. Lian, sa det slik på landsmøtet i 1918: "Den innsats, som sjøfolkene hadde gjort under krigens mange aar, er saa stor, at den for evig vil staa indrisset i historien." (Olstad 2006: 75).

En verdig markering over alle dem som hadde omkommet ble reist i Stavern i 1926: *Sjømennenes minnehall*. Innvielsen ble foretatt av kong Haakon under nærvær av representanter for Regjering, Storting, Hær, Marine og sjøfarts- og sjømannsorganisasjoner. Senere er ny utsmykning kommet til, og dessuten tavler over de sjøfolkene som omkom i årene 1939-45.

Økonomisk sett hadde skipsflåten i Norge, tross de katastrofale tapene, seilt inn store summer under hele krigen, i alt over 3,5 milliarder kroner, mens de innseilte fraktene før krigen hadde ligget på 200 millioner årlig. Flåtens inntekter var et helt avgjørende bidrag til landets betalingsbalanse. Det er regnet ut at skipsfarten, som sysselsatte ca fem prosent av ervervsbefolkningen, betalte ca 60 prosent av alle direkte skatter i krigsårene (Christensen 1961: 83).

Etterord

Det er naturlig at viktige historiske hendelser med det som skjedde i Norge under første verdenskrig, setter sine dype spor, og at navn og temaer fra en tilsynelatende avsluttet tid dukker opp, igjen og igjen. Jeg vil her bare kort nevne et par eksempler. Det første av disse, rent kronologisk, gjelder Ossietzky-saken. Det andre er allerede nevnt i innledningen og skal kort berøres helt til slutt.

Ossietzky-saken

Carl von Ossietzky (1889-1938) var en fremtredende tysk fredsarbeider. Han var journalist og redaktør i tidsskriftet *Die Weltbühne*. Da han satte søkelyset på den begynnende opprustningen i Tyskland ble han flere ganger dømt for dette – blant annet for spionasje. Ved nazistenes makt-overtakelse i 1933 ble von Ossietzky satt i konsentrasjonsleir og mishandlet.

Det forelå etter hvert en rekke forslag om å gi den kjente pasifisten Nobels fredspris. Forslagene skapte en voldsom debatt både i Norge og internasjonalt. Mest oppsikt vakte Knut Hamsuns angrep på von Ossietzky.

I 1936 valgte så Stortingets Nobelkomité, hvor Fredrik Stang var formann, å gi von Ossietzky fredsprisen for 1935. I Tyskland reagerte Hitler rasende ved å forby tyske borgere å ta imot Nobelprisen. Og Herman Gö-

ring sa at Tyskland var tilføyd en fornærmelse ved denne nobelprisutdelingen. Ikke bare ble borgerne nektet å motta Nobelprisen. Nei, det ble til gjengjeld opprettet en ny tysk nasjonalpris på ca 100 000 riksmark. I 1937 ble den nystiftede prisen utdelt for første gang, forteller Arne Stai: "Belønningen gikk til en løytnant Filchner som under første verdenskrig hadde drevet spionasje i Bergen sammen med den tyske journalist Heltern." (Stai 195: 88). Det var diktatorens svar til Norge!

Året etter døde von Ossietzky av mishandling og tuberkulose, uten at nobelprisbeløpet hadde kommet ham til gode.

Bakteriologisk krigføring

Det vakte, som tidligere nevnt, oppsikt både i Norge og internasjonalt da det ble funnet miltbrannbakterier i en glassampulle i 1997 på Politimuseet i Trondheim. Disse stammet fra von Rosens ekspedisjon i Finnmark i 1916/17. Noe av materialet havnet også i USA. (Bisher 2010: 1-5). Dette var et eksempel på tidlig bruk av biologisk krigføring. Ikke til å undres over at den meget dyktige rettskjemikeren Bruff ble sjokkert da han i 1917 skjønnte at von Rosen som tysk spion planla bruk av bakterier som krigsstrategi.

Under andre verdenskrig ble det hverken brukt giftgass eller bakterier på krigsskueplassene. For få år siden kom det imidlertid fram i pressen – i en artikkel av Per Egil Hegge (*Aftenposten* 23. mars 2010) – at Sovjet stikk i strid med inngåtte avtaler, drev med miltbrannbakterieforsøk. Dette ble lenge holdt skjult, men da Boris Jeltsin kom til makten i Russland innrømmet han i 1992 at slike forsøk foregikk. Han lovet å avslutte denne forskningen – og lot amerikanske forskere inspisere instituttene der slikt hadde forekommet. I USA var det igjen miltbrannbakteriene som skapte frykt under de såkalte brevangrepene i 2001.

Det bør også nevnes at en norsk forskergruppe ledet av professor Anne-Brit Kolstø, har høstet internasjonal anerkjennelse for arbeidet med å kartlegge den fryktede miltbrannbakteriens gener (*Uniform* 8. mai 2003).

Summary

The First World War, 1914-1918 was a dramatic and difficult time for Norway. Norway was caught between the United Kingdom, and her allies, and the opposing forces, allied with Germany. The Norwegian parliament and government sought to keep the country neutral. Nevertheless Norway was put under pressure by these two warring blocks with their many initiatives involving the country. It was the hard-working and talented Mr

Nils Ihlen who had the primary responsibility for maintaining a balance between the warring superpowers' aggressive and conflicting requirements. When Germany returned to the policy of unrestricted submarine warfare, on 1 February 1917, this created a perilous situation for the Norwegian merchant fleet. Hundreds of ships, including steamers and sailing ships, were sunk by German submarines. Diplomatic protests were useless, and for a time it was feared war with Germany was imminent. These events resulted in the Norwegian shipping industry becoming extremely profitable. While seamen experienced devastating losses, with many dying at sea, a number of Norwegian merchants became very rich.

At this time the energetic Johan Sørh, head of the police department of Christiania, hunted out, with great success, a number of German spies. In 1917, he had a strong suspicion that there was a German spy network operating in the capital. Among other incidents "Infernal machines", which were timed explosives, were being smuggled aboard Norwegian ships. These ships would suddenly explode and disappear without a trace. Sørh's investigation came to a head when Justice Minister Otto Blehr gave permission to strike against the German imperial courier, Baron von Rautenfels. He had full diplomatic immunity so, politically, this was dangerous move. Despite von Rautenfels' and the German Legation's strong protests von Rautenfels was arrested and his cases, which were addressed to the German Legislature, were opened. This whole investigation was at the behest of Johan Sørh who suspected that Baron von Rautenfels himself was the head of the extensive spy network in Christiania. So it was with a mixture of relief and shock that when the sealed cases were opened they were found to contain 55 explosive bombs. The guilt of Baron von Rautenfels was confirmed and it caused quite a scandal, even beyond the borders of Norway. The rest of the spy network was discovered a number of von Rautenfels' aides were imprisoned. Following some time in a Norwegian prison Baron von Rautenfels was deported back to Germany. After several conciliatory diplomatic messages the German Foreign Service blamed a subordinate within the German military administration and protested that the bombs were never intended for use in Norway.

During the 1917 so called "convoy system" the number of attacks on Norwegian ships decreased radically. However, the last Norwegian ship was sunk by a German submarine as late as October 1918. It was the bark *Stifinder*. By the end of the war in November 1918, half of the 1914 Norwegian fleet had been sunk, over nine hundred ships were lost and over two thousand seamen were killed. As the author Per Vogt put it: "The

blood-red nightmare was over." A memorial dedicated to all of the maritime casualties of the war was later erected in Stavern. The Sailors Memorial Hall was inaugurated in 1926 by King Haakon VII.

Litteratur

- Bergh, T., og Eriksen, K., E., 1998 *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914-1997*. Cappelen akademisk forlag.
- Bergsgård, A., 1958 *Fra 17. mai til 9. april. Norsk historie 1814-1940*. Det norske samlaget.
- Bisher, J., 2010 *Anthrax sabotage in Finland or Baron von Rosen's sugar-coated anthrax weapon*. Jetlag78@yahoo.com
- Bruff, Ch., 1949 *De tause vitner: av rettskjemiker Chr. Bruffs memoarer*. Aschehoug.
- Christensen, Chr. A., R., 1961 "Fra verdenskrig til verdenskrig". *Vårt folks historie. VIII*. H. Aschehoug & Co.
- Espeland, G., 2005 "Politidetektiven fra Søre Li'n". *Norsk politihistorisk selskap. Årsskrift 2005*:48-60.
- Greve, T., 1982 *Spionjakt i Norge. Norsk overvåkingstjeneste i tiden før 1940*. H. Aschehoug & Co.
- Grieg, N., 1935 *Vår ære og vår makt*. Skuespill. Gyldendal Norsk Forlag.
- Hansen, S., Toverud, L., og Andersen, E., 2013 "Bombeligaen på Grünerløkka". Publisert på nettstedet <http://www.nrk.no/fordypning/gjemte-bombelager-pa-grunerlokka-1.10962318> (Lesedato 29.03.2013)
- Hobsbawm, E., 2003 *Ekstremismens tidsalder. Det 20. århundrets historie 1914-1991*. Gyldendal.
- Jørgensen, J., Kr., 2002 "Rettskjemiker Charles M. Bruff". *Norsk politihistorisk selskap. Årsskrift 2002*:99-107.
- Jørgensen, J., Kr., 2003 "Rettskjemiker Charles M. Bruff. Del II". *Norsk politihistorisk selskap. Årsskrift 2003*:125-134.
- Keilhau, W., 1938 *Det norske folks liv og historie i vår egen tid*. H. Aschehoug & Co.
- Koen, L., 2003 "Baron von Rosens ekspedisjon 1917". *Norsk politihistorisk selskap. Årsskrift 2003*:117-124.
- Kolltveit, B., og Bjørklund, J., G., 1989 "Norsk sjøfart i det 20. Århundre". I: Berggren, Brit et al. (red.) *Norsk sjøfart*. Bd. 2. Dreyer.
- Larssen, R., 1946 *Fra vektorstuen til Møllergaten 19. Erindringer fra 44 års tjeneste ved Oslo Politi*. Aschehoug & Co.

- Olstad, F., 2006 *Vår skjebne i vår hånd. Norsk sjømannsforbunds historie*. PaxForlag A/S.
- Redmond, C., Pearce, M., J., Manchee, R., J., & Berdal, P. 1998 "Deadly relic of the Great War" *Nature*, vol. 393, 747-748.
- Sjøfartskontoret. *Sjøforklaringer over norske skibes krigsforlis*. I-V. Kristiania, 1916-18.
- Stai, A., 1954 *Norsk kultur- og moraldebatt i 1930-årene*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Søhr, J., 1938 *Spioner og bomber. Fra oppdagelsespolitiets arbeide under verdenskrigen*. Johan Grundt Tanum.
- Vauvert, F., D., de. 1931 *Verdenskrigens spioner i Norge*. Nasjonalforlaget A/S.
- Vikeby, J., K., 2002 "Politiets første "Museumsdirektør" kriminaloverbetjent Redvald Larssen". *Norsk politihistorisk selskap. Årsskrift 2002*:93-94.
- Vogt, P., 1938 *Jerntid og jobbetid: en skildring av Norge under verdenskrigen*. Johan Grundt Tanum.
- Wedel Jarlsberg, F., 1932 *Reisen gjennom livet*. Gyldendal Norsk Forlag.
- Wigum, H., 1917 *U-baatofrene: billeder fra Tysklands krig mot vore sjøfolk*. Haakon Tønnesens Forlag.

